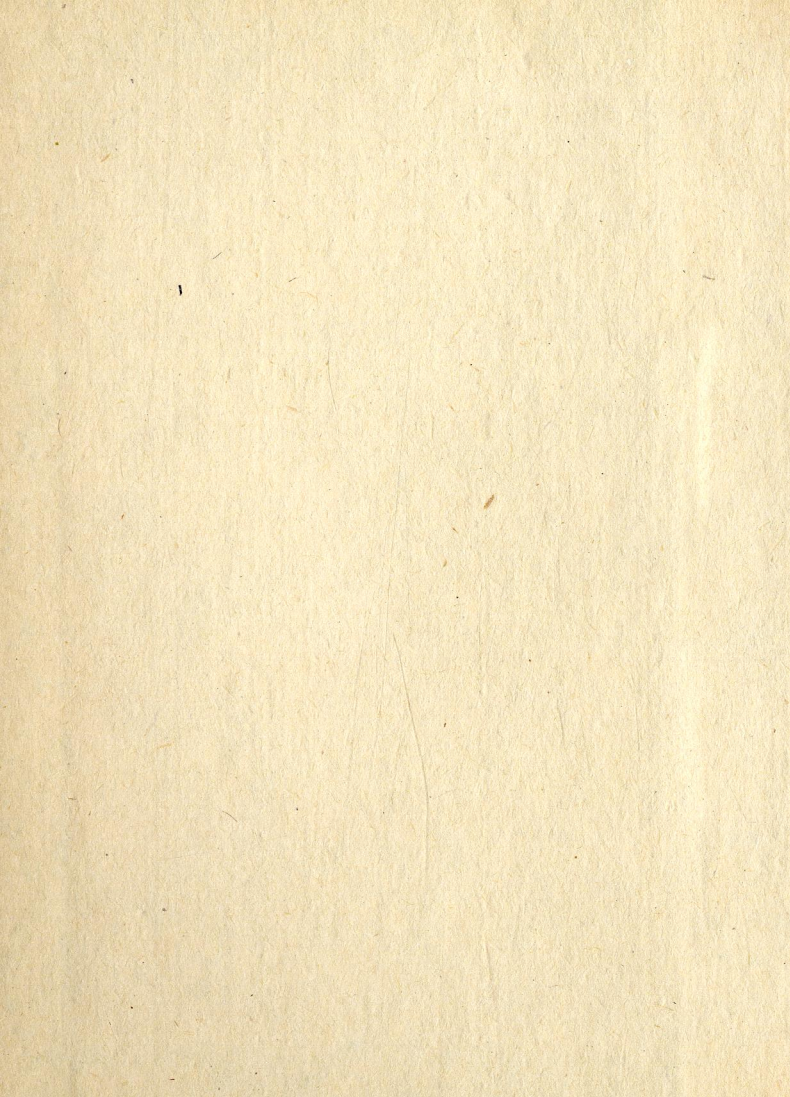
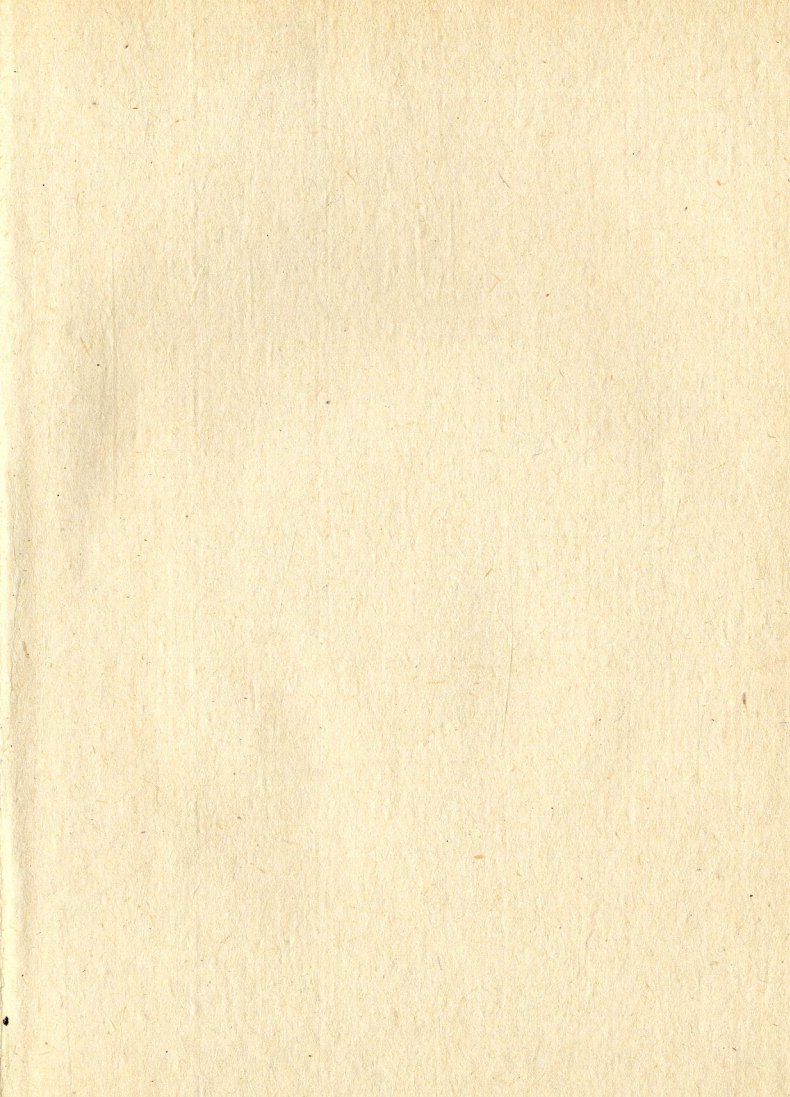
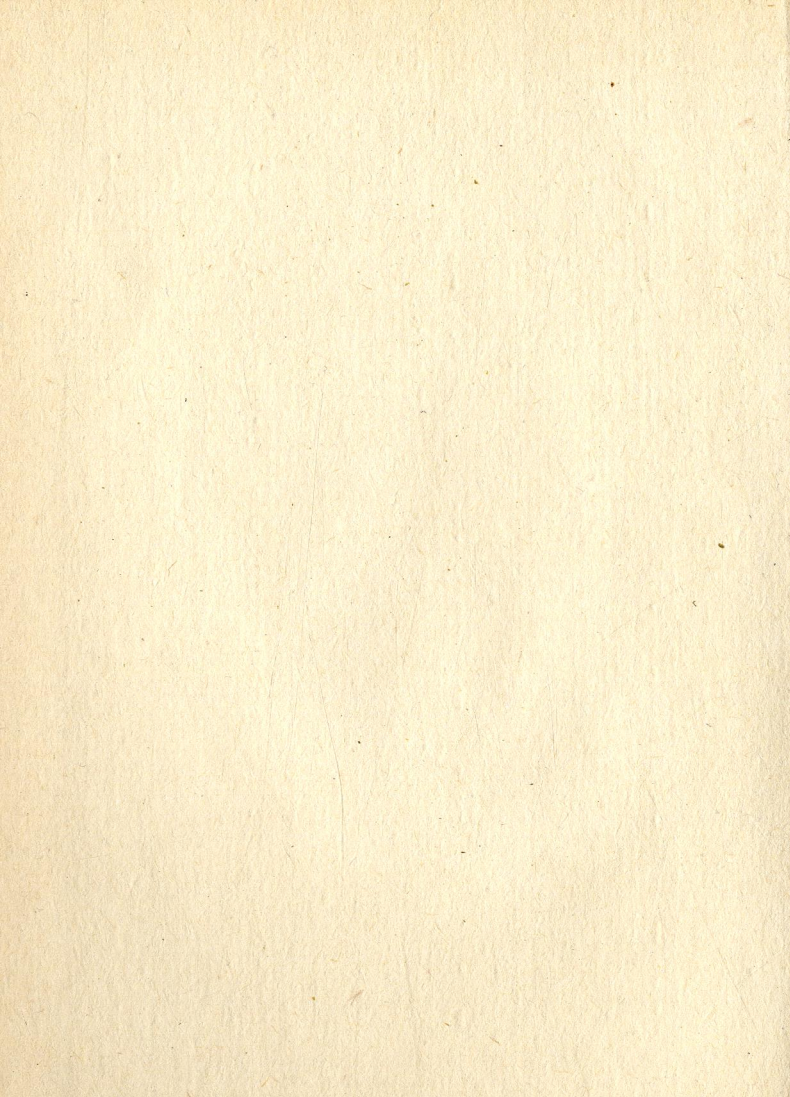

б. 824
н. 77.

300.
М И К О Л А Г А Л А Г А Н
З М О Ї Х С П О М И Н І В

М И К О Л А Г А Л А Г А Н
З М О Ї Х С П О М И Н І В

дописати

З друкарні Щасного Беднарського,
в аренді „Кооперативи Графічного Промислу“
у Львові, Ринок 9. Телефон 76-14.

670 6.827
МИКОЛА ГАЛАГАН

З МОЇХ СПОМИНІВ

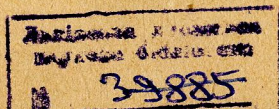
(80-ТІ РОКИ ДО СВІТОВОЇ ВІЙНИ)

І. ЧАСТИНА

Л Ь В І В

ВИДАВНИЧА КООПЕРАТИВА „ЧЕРВОНА КАЛИНА“

1930

1098

Синові Миколі, який тяжко
покутує мою участь у револю-
ційній боротьбі, присвячує свої
спомини

АВТОР

ВІД АВТОРА. •

Ці уривки моїх споминів склались із окремих розділів, у яких я записав собі переживання з різних періодів свого життя й громадсько-політичної чинности. Переважну частину своїх споминів я написав, не маючи певного наміру їх публікувати. Лише невелику їх частину написав я на бажання осіб, що мали намір надрукувати їх у проєктованих ними виданнях.

Пишучи їх, я не ставив своєю метою робити оцінку, або давати характеристику цілих періодів чи окремих моментів історії українського громадсько-політичного руху і національно-визвольної боротьби. Я тільки записав колишні свої вражіння й переживання, занотував деякі факти й епізоди—іноді навіть дрібні епізоди—із своєї минулої діяльності, або описав явища і події, учасником чи свідком яких мені свого часу довелося бути. Я старався записати все це по змозі більш об'єктивно, однак цілком зрозуміло, що мої, як і взагалі всякі особисті спогади, неминуче мусять містити в собі чимало елемента суб'єктивізму.

Але, може, навіть і в такій формі написані мною спомини можуть стати колись предметом чийогось інтересу, бо їх автор представляє собою всетаки продукт певної історичної доби і певних життєвих умов, які в більшій чи меншій мірі мусіли відбитись у його писаннях.

Отже, мої спомини не можуть претендувати на щось більше, ніж на означення їх як „людський документ“, в якому записані умови формування певної особи, котра потім дещо спостерігала та дещо й сама робила. Сама їх назва вказує на те, що тут записані лише уривки спогадів та що вони не являються результатом праці над архівними матеріалами чи документальними даними. Одначе, коли має рацію думка про те, що дух певної історичної доби можна краще пізнати не стільки через студіювання грубих томів наукових творів, як на підставі ознайомлення із сучасними мемуарами та інтимною кореспонденцією, то можливо, що й мої спомини колись перечитає з інтересом чи може й з користю для себе хтось із тих майбутніх дослідників, які працюватимуть над вивченням сучасної нам доби української історії. У такому разі й моя праця не булаб марною.

На еміграції у Празі чеській.
Листопад, 1928 року.

М. Галаган.

* * *

Через те, що переважну частину своїх споминів я писав не для публікування, а так

би мовити *pro usu interno*, то в них міститься чимало автобіографічного матеріалу. Хоч я й сам свідомий того, що це є хиба моїх споминів, але рішаючись випустити їх у світ, я все-таки не виправляв і не зміняв первісної їх редакції, бо думаю, що так я до певної міри уникаю внесення в спомини елементів нарочитої надуманости.

Тимчасом уважаю можливим опублікувати лише ту частину своїх споминів, які відносяться до подій, що мають понад десятилітню давність.

Прага, січень 1930 р.

М. Г.

I.

ДОМАШНІ ОБСТАВИНИ. „КОЗАКОФІЛЬСТВО“. ГІМНАЗІЯ.

Мої спомини з дитячих років ~ відносяться до глухої доби 80-х—90-х років минулого століття. Свої дитячі роки я прожив у селі Требухові на Чернігівщині. Наше велике село мало понад 4000 душ населення, яке поділялось на дві чисельно нерівні частини: більша половина була „казенные крестьяне“, а менша—козаки. З погляду господарського різниці особливої між обома частинами населення не було, бо й „казенные крестьяне“ і козаки були хліборобами, хоч загально можнаб сказати, що всі багатші люди на селі були козаки. У правовому відношенні була всетаки різниця між обома цими станами; між іншим „казенные крестьяне“ мали землю в громадському володінні, а козаки на правах приватної власности. Сільське управління також поділялось: був окремий „сільський“ староста і окремий „козачий“; таксамо було й дві „зборні“ — одна „сільська“, а друга „козака“. Козачий стан уважався нібито за ви-

щий, бо козаки, напр., не радо віддавали дочок за „казенных крестьян“. Все населення нашого села було виключно українське; винятком були дві жидівські родини (без цього, здається, ні одно більше село на Україні не обходилося), які виконували функції посередників в господарському житті, ц.є. держали sklepi; пізніше, вже в 90-х роках, появився на селі і „руський“ — також sklepar.

Наше село положене майже на самому півдні Чернігівщини, в тій її частині, яка клином входить поміж Дніпро та границю Полтавської губ. До Києва від нас 30 верст, а до Баришполя—14 верст. Межа Полтавщини проходила всього яких 12 верст від нашого села. Історично наше село, здається, нічим раніше не було звязане з Черніговом, бо воно повстало, оскільки знаю, на колишніх земельних маєтках Київської Лаври; пізніше це була територія Переяславського полку. Хоч після поділу України на губернії наше село опинилось на території Чернігівської губернії, але окрім чисто адміністративної залежності від Чернігова ніщо не привязувало його ні до нашого губерніяльного міста, ні до повітового Остра. Навпаки з цього впливало багато незручностей, бо від нас до Остра коло 60 верст, а до Чернігова—120. Наше село було в сфері економічного й культурного впливу Києва, куди збувало свої сільсько-господарські продукти і звідки мало різні предмети фабрично-заводської промисловости; до певної міри воно еко-

номічно звязане було також і з Полтавщиною, особливо з Переяславом, де наші люди купували добрі коні й воли.

З погляду лінгвістичного мова наших людей відзначається деякими особливостями; між іншим наше село належить до одного з тих островів української мови, де зберігся архаїчний діалект з вимовою „у“ замість „і“. (Власне, це не є чисте „у“, а є звук середній між „у“ і „е“; отже, слово „кінь“, або „віз“ у нас вимовляють „куиень“, „вуиез“). Навкруги нас було кілька сіл з таким діалектом, але здається, у нас він був найвиразнішим.

Наші недалекі сусіди, що жили від нас на віддалі якихсь 8-10-15 верст (як з Полтавської, так і Чернігівської губ.) балакали звичайною українською мовою; зносили з цими сусідами у наших людей були постійні й давні. І не зважаючи на це, наш лінгвістичний острівець, що складався з невеликої кількості населених пунктів, не підпадав впливам мови своїх сусідів і твердо додержувався свого діалекту; більше того мову „поріччанську“ (подесення і подніпров'я Чернігівщини), „закиївську“ (Київщина) й „переяславську“ (Полтавщина) наші люди вважали за якусь нібито перекривлену і трохи навіть „чудну“...

Загалом можна сказати, що люди наші були мирної вдачі. Однак траплялось, що конфлікт між парубками двох різних „кутків“ набрав гострих форм і перетворювався в бійку; тоді „старики“ заступались за „своїх“ парубків

і справа кінчалась просто побосєвищем. Це бувало переважно в осени (на Покрову був у нас храм), або в зимі на Різдвяні свята, коли люди більше пили горілки і менше були заняті працею. Але наші селяни були немилосерні до злодіїв, особливо до конокрадів. Таксамо, коли виникали непорозуміння щодо земельних меж, коли хто вгороджувався у чуже, або заорював чуже поле, то в таких випадках колізії легко кінчались тим, що сусіди колами провалювали один одному голови, рубались сокирами чи різались косами. З сусідніми селянами не ворогували. Правда, кожне село „дражнило“ інше якоюсь придуманою назвою в роді: „козолупи“, „цибульники“, „копанишники“ і т. д. Не були ці назви виявом якоїсь ксенофобії відносно близьких чи дальших сусідів, або взагалі якоїсь ворожости; це були собі добродушно-іронічні прозвища і більш нічого. Однак коли хтось із сусідів осмілювався порушити границі земельних володінь нашої громади, то це був casus belli; тоді в оборону інтересів громади виступали всі „боєздатні“ члени громади, уоружені вилами, косами, сокирами і т. д. та „силою зброї“ відновляли status quo ante на границях своїх земельних володінь. До своїх співгромадян Жидів ставились добре; їх не кривдили; в біді їм допомагали; характерно, що ніколи їм не говорили „ви“, а все: „Жиде, ти“.. Старші Жиди на це не реагували, а молодші сердились. До Москалів ставились з резервою, були з ними обережні.

Не зважаючи на близькість такого великого культурного й господарського центру, як Київ, наше село за моєї дитячої пам'яті жило ще в значній мірі життям патріархальним. Наші селяни займались майже виключно хліборобством і тільки десь у середині 90-х р.р. відчинило склепи кількох наших селян, які однак не кидали й хліборобської праці; лише один з них зайнявся виключно торгівлею. Так само й наші „майстри“, що ходили на сезонну роботу, також не зривали з хліборобством. Ціле господарство мало характер напів натурального. Грошей загалом у селян було мало; їх збирали головно для заплачення податків. Купували різні потрібні речі (крам, дьоготь, сірники, нафту, товар на чоботи й ін.) здебільшого в обмін на продукти сільського господарства (яйця, коноплі, овес, жито, вовну і т. ін.). Привозили чи приносили різні дрібніші речі також „руські“ — „трапошники“ й „щотинники“ — які вимінювали ті речі за ганчірки (для папірових фабрик) і щітину (для щіток). Дуже добре памятаю, як по селянських хатах ткали полотно, а потім носили його до майстрів, які вибивали на ньому взори. Хоч мануфактурні товари вже й тоді знаходили собі попит на селах, але я пригадую собі, що за дитячих моїх років майже всі наші селяни носили сорочки власного виробу і чимало чоловіків ходило у „вибиваних“ штанах, а жінки в будні носили „вибивані“ запаски. У неділю старі жінки йшли до церкви в старовинного

фасону одягах з „намітками“, які звисали з „очіпків“ на спину. Коли значно пізніше я побачив на малюнку полковницю Паліїху з онуками, то її одяг дуже нагадував мені одяги старих жінок нашого села за моїх дитячих років. Дівчата й молодиці до останнього часу зберігали традиційно-український характер одяжі і не підпадали під міщанський вплив недалекого Київа та ще близьких Броварів. Таксамо й старші люди були в цьому відношенні доволі консервативні. Десь в кінці 90 р.р. став позначатись цей вплив на одяжі парубочої молоді, хоч сини „добрих хазяїнів“ всежтаки продовжували носити гарні сиві, смушкові шапки. Та й солом'яні плетені капелюхи власного виробу також не переводились. Через те, що вплив Київа йшов до нас із Броварів, то й городського фасону вбрання звалось у нас „Броварською модою“... Ціле наше село ділилось на „кутки“. Це були, очевидно, стародавні „роди“, які пізніше сильно розмножились. Молодь, парубоча й дівоча, єдналась в окремих кутках; щороку в осени вибірали парубки „отамана“, влада якого поширювалась на парубоцтво й дівчат усього села. Парубки „гуляли“ з дівчатами переважно свого кутка, бо ходити до дівчини на чужий куток було не зовсім безпечно: „свої“ парубки били „чужого“... Удержанню патріархальних відносин сприяла відсутність модерніх шляхів комунікації: найблизча від нас залізниця була проведена тільки на початку 80-х років; до тогож часу наші люди для їзди

й роботи користувались тільки кіньми й волами. Спомини про чумаків і чумакування були ще зовсім свіжі. Проти нашої садиби, через майдан, жив „дядько Карпо“, який хлопцем їздив з батьком в Крим по сіль; у нього були найкращі воли на все село — чумацька традиція. Само собою розуміється, що наші люди точно додержувались стародавніх українських звичаїв і справно виконували, поруч з церковно-релігійними, також і давні поганські обряди й ритуали: вішали в стайнях забитих сорок, щоб на них, а не на кінських гривах, „вихався домовик“; не працювали на „паликопи“, щоб блискавка не попалила кіп жита; вірили, що жінки „відьмують“ і „перекидаються“ на сучок; боялись русалок, щоб не „залоскотали“ підчас купання; на „купайла“ дівчата пускали на воду вінки; ворожки „виливали переполох“; після Іллі не купались, бо Ілля, мовляли, „у воду на..яв“; з усіма стародавніми ритуальними подробицями справляли весілля, їздячи „бесідою“ впродовж цілого тижня; колядували під Різдво; „водили козу“ під Новий Рік, а на Новий Рік хлопці „засівали“; щедрували, святкували „щедру“ й „голодну“ кутю; ходили „з процесією“ на поле правити молебень, коли довго не було дощу, або насувалась сарана. І ще багато різних інших звичаїв, ритуалів і всяких традиційних актів виконували мої співгромадяни у 80-х і 90-х р.р. мин. ст.

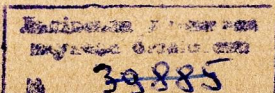
Ніякої панської „економії“ в нашому селі не було і люди наші панськими кріпаками та-

кож ніколи не були. Жили в переважній більшості середніми селянськими достатками свого сільського господарства. Господарювали на полі й дома силами власної родини і найманих робітників не держали. Колиж траплялась в господарстві потреба більшої сторонньої помочі, то скликали „толоку“. За участь в „толоці“ не платилось ніколи грішми; люди працювали з почуття солідарности, за харч і горілку. Пригадую, що й у нас, коли ставили нову клуню, була „толока“. А щороку „толокою“ чоловік 15—18 косили сіно на нашому сінокоші. Якось особливо урочисто наш робітник-кучер відчиняв ворота з вулиці у двір, коли вже смерком косарі з піснями та лясканням по косах ішли до нас вечеряти. Обрахунки показували, що з погляду господарської раціональності було б вигідніше просто найняти робітників на косовицю. Але традиція мала свої права...

Про минуле свого рідного села в дитячих і юнацьких роках я чув мало. Назву його Требухів звязували з іменем якогось козака Треби. Оповідали, що озеро за селом „Городчане“ утворилось на тому місці, де стояв колись „город“ і що „старі люди бачили“ під водою шпилі того „города“; таксамо й походження другого озера, власне болота, народне повір'я звязувало з колишнім існуванням на тому місці якогось замку, котрий „провалився“ тут так, очевидно, давно, що навіть уже й „старі люди“ нічого про це не могли сказати. Положення цих двох пунктів, на південний схід від села,

могло справді відповідати колишній лінії оборонних укріплень Лаврських маєтків. Памятаю, що в тих місцях наші більш спритні селяни шукали „клади“; балакали люди, що дехто „клади“ знаходив. Я особисто бачив кілька старовинних мідних монет, знайдених хлопцями коло „Городчаного“, і одну срібну з якимись, для мене тоді незрозумілими написами. Назва одної козачої ділянки з невеличким ліском — „Сотницьке“ — свідчила про те, що колись біля нашого села були земельні маєтки котрогось козачого сотника. Про „Рудну“, за нашим сінокосом, оповідали, що „старі люди зазнають“, як по ній плавали великі човни аж до Трубайла; але за моїх дитячих років „Рудна“ текла з рова до рова маленьким потічком, місцями утворювала болота і таким лише шляхом доходила до Трубайла. Однак, на весні можна було бачити ясно означене річище колишньої річки.

Наше село мало зовнішній вигляд типового українського села. Хати не виходили вікнами на вулицю; вони були поставлені в глибині дворів, вимазані на біло, вкриті соломою, окружені садками. Коли дивитись було на нього з поля, то це був нібито один великий зелений парк, серед якого високо підносились своїми шпилями церква й дзвінниця та в прогалинах якого між деревами виглядали біленькі хатки. На околицях села стояло багато вітряків. Посеред села, як і в кожному взагалі „порядному“ українському селі, було „озеро“, на якому пла-

вала численна фавна у виді білих і сірих гусей та різнокольорових качок. Навкруги озера містились найважливіші сільські „установи“: церква, церковна крамниця, яку наймав і в ній торгував „руський“, шинок, „Мотіна“ крамниця (держав її Жид на ім'я Мотель, або скорочено „Мотя“), циганова кузня, громадська крамниця. Трохи далі, біля меншого озерця — „Шолухи“ стояв невеликий будинок сільської школи, а ще далі над тим же шляхом із Київ на Яготин було таємниче болото „Лиходідовка“. Наш пасішник, старий сільський бондар, 90-літній дід Антоній оповідав нам про те, як звідти „нечистий“ ходив до діда нашого сусіда Паненка, носив йому червінці, бо дід той йому „душу продав“; таксамо якісь зносини з „нечистим“ мав і останній представник старого місцевого священичого роду Корців. За це обидва вони були, очевидно, дуже суворо покарані. Корець умер, не залишивши нащадків і пам'ять про нього збереглась тільки через те, що ґрунт, де стояла його хата, після припинення роду Корців ще й за моїх дитячих років звався „Корцівщиною“. Нащадки старого Паненка (може він був навіть „пан“, а вже його нащадки стали зватись „Паненками“) також покутували, очевидно, гріхи свого діда-приятеля „нечистого“ — бо стали бідніти та продавати землю й ґрунти. Отже, видно, трагічними наслідками колишніх зносин з „нечистим“ Корця й Паненка доводиться пояснити й те, що „Корцівщина“ стала зрештою власністю громади, а мій дід купив у одного

з Паненків grunt з великим садом — недалеко отої таємничої „Лиходідовки“, а дотого ще й якусь кількість десятин землі та лісу. Тут у старому дідовому домі пройшли мої дитячі роки, а пізніше на „Корцівщині“ у громадському домі жив я з батьками за часів свого хлопячого і почасти юнацького віку.

Жили ми зпочатку з дідом і бабою гуртом, але потім мої батьки переселились до громадського дому, поставленого на „Корцівщині“. Так повстало два „двори“: „старий двір“, де жили дід з бабою, і „новий двір“, де жила наша родина. Мої найкращі спогади з дитинства зв'язані з отсим „старим двором“, бо там промайнули щасливі дні мого дитячого, безжурного життя.

Жили ми сільським життям. Доволі великий дім, критий соломою, з ганком, о шести кімнатах. На одній половині дід та баба; на другій, через велику прихожу, наша родина; у великій кухні — „челядь“. Майже все внутрішнє урядження в домі було деревляне. У салі гостинній і почасти в інших кімнатах умеблювання було ясеневе, зроблене в одному стилі. Зрубав дід кілька своїх ясенів; прийшов майстер, працював цілий рік і зробив усе: різної форми столи, канапи, крісла, стільці, кушетки і т. д. включно до рями на зеркала й „стовпа“ для годинника, який поважно й мовчазно стояв у гостинній. Лише значно пізніше довідався я, що той невідомий мені майстер зробив всі меблі в дідовому домі в стилі правдивого укра-

їнського барокко. Мабуть і сам він про те не знав і був тільки несвідомим носієм традицій українського мистецтва. Майже четверту частину дому займала саля, в яку звичайно рідко хто заходив, бо вона була „для гостей“; від неї віяло чимсь чужим і увечері страшно мені було туди не тільки заходити, але навіть і дивитися скрізь примкнуті двері із гостинної. Найменшою, а разом з тим найтемнішою із усіх кімнат у домі була спальня з знаменитою „лежанкою“, на якій лікувались від усіх недуг. Коло дому, з трьох його боків, „палісадник“, а в тому „палісаднику“—квітники з барвінком, косатарями, півоніями, жоржинами і ін., рожі, морелі, сливи, вишні і величезні шовковиці, які вітками дістають аж до вікон. Просторий двір, колодязь з традиційним „журавлем“, шопа, повітка, комора, хліви для різної худоби, стайня, возівня і собака у будці коло стайні за сторожа від коней. А за коморою з ганком, звідки годують курей, качок, гусей та індиків, починається великий старий сад, в якому (щоб не погоріли) стоять клуня та друга комора з вікнами і ганком — „літник“; в кінці саду „копанка“ чи „саджалка“; в саду, як казав один селянин, — „тихо-тихо та весело“, а над усіма старшими та молодшими овочевими деревами пірамідами здіймались вгору чотири величезні липи та гордо позирав столітній дуб. Під одною липою стояв укопаний величезний стіл, а навкруги нього лавки; тут мати варила варення (дуже смашна була „пінка“ з варення!), в літі

пили тут чай чи вечеряли. Але не мені списувати цю старосвітчину. Коли після смерти баби й діда я жив там з дружиною літом 1905 року, то нас відвідав один її родич, який походивши по садибі й оглянувши її, казав нам: „не вам молодим тут жити... „здѣсь-бы самому Тарасу Бульбѣ поселиться“...

Памятаю, що мене любив дід, материн батько; звав мене „золотим“ (я мав рудаве волосся) і „патріотом“. Останнього слова зпочатку я не розумів, але відчував, що це є похвала. Потім, коли став розумнішим, то стало мені ясным, що в поняття „патріота“ дід вкладав свій власний зміст і що це слово в його устах означало те поняття, яке треба було означити словом „демократ“. Він же був першим, від кого я мав першу лекцію „патріотизму“. Коли приходили до батька чи діда сільські люди, то ми, діти, бігали їм про це сповіщати. Раз я побіг до діда з цією метою і, ставши на порозі його кімнати, кажу: „До Вас прийшов якийсь мужик!“ На це дід спокійно відповів: „То не до мене, мабуть, прийшов!“ Я настоював, що до нього прийшов, а він казав, що не до нього. Я був в затрудненні і не розумів, що за історія. Нарешті дід заявляє: „то не до мене, мабуть, прийшов, бо до мене мужики не ходять; до мене приходять „люди“, а не „мужики“!... Тоді я зрозумів усе, і ту дідову лекцію патріотизму я добре памятав цілий час; памятаю її й до сьогодні. Мабуть та незначна й випадкова нібито сцена не

в малій мірі вплинула на напрям мого думання, а може вона той напрям означила. Дід мій власним своїм поступованням давав мені приклад „патріотичного“ поводження з людьми. Я відчував, що дехто із знайомих ставився до нього, як до „чудака“, „оригінала“; але я бачив також, що селяни до нього все відносилися з пошаною й приязню. Бачив я, як можна зробити людині послугу чи допомогти їй у біді, не роблячи з того для себе реклями, без хвальби й бундючної претенсійности, але навпаки з жартовливими словами і нібито „між іншим“. Бачив і вчився. Навчився, між іншим, розуміти релятивність поняття „поважність“ чи „почесність“. Дід казав якомсь: „Отже кажуть люди: борода — честь, а вуса і в kota єсть“. А я відповів: „А, може, вуса — честь, бо борода і в козла єсть“. Дід мій подумавши й „хмукнувши“ кілька разів, згоджався: „Та воно справді... бо козел хоч і з бородою, а таки... козел“. І зі свого великого життєвого досвіду він наводив різні приклади, коли й люди - „козли“, навіть дуже високо поставлені на піраміді людського суспільства, були не більше, як „козли“, не зважаючи на своє високе політичне чи соціальне становище та всі свої офіційні „бороди“. До свого арендатора Жида Мотеля (він наймав у діда город, хату й крамницю над „озером“) дід ставився по приятельськи. Коли Мотель приходив платити аренду, то вони сиділи годинами удвох на ганку і щось „герго-тали“. Дід мій дуже добре говорив жидівським

жаргоном; це визнавав і сам старий Мотель, що не раз мені говорив: „Та ваш дедушка, Коля Михайлович, говорить по нашому так, як Жид!“. Трошки й я був навчився „герготати“. На Жидів я звик дивитись, не як на „чужих“, а як на всіх інших, що були „свої люди“.

З дідом були ми приятелями до кінця його життя. Ходив чи їздив я на „машині“ (ровері) до нього на „старий двір“ доволі частенько. Сиділи з ним під старою липою, або на ганку „літника“ і розмовляли. Предмет і зміст розмов змінювався, природна річ, в міру того, як я підростав. Із бесід цих я довідався, між іншим, що батьки мого діда переселились до Чернігівської губернії звідкись з півночі від Чернигова — нібито з Білорусі. *) Мій прадід, батько діда, підписувався „Набоков-Навина“, але мій дід із „патріотичних“ міркувань перевів „реформу“ і, щоб не було „по панськи“, відкинувши другу половину підпису „Навина“, став писатись тільки „Набоков“. Коли я вже вчився в гімназії, розпитував мене дід, як і чому нас тоді учили, та оповідав, як він сам учився. Училися за дідових часів, в 40-вих роках мин. стол., інакше: науку кінчили „на Петра-Пав-

*) На еміграції у Празі довелось мені познайомитись з давнім емігрантом М. Вершиніним, Білорусом з походження, головою тутешньої Білоруської Громади. Його обличчя й увесь зовнішній вигляд до такої міри були подібні до обличчя й вигляду молодого брата мого діда, що можна було подумати, що цей останній воскрес із мертвих. Мабуть справді мої предки по матірній лінії походили з Білорусі.

ла“, а починали „на Наума (1 грудня) — щоб усе йшло на ум“. Клясичні науки стояли тоді, видно, доволі високо, бо мій дід їх добре пам'ятав і легко цитував довгі уривки із Овідія, Цезаря, Ксенофонта. — „А помниш?.. quis docuit Eraminondam musicam... Чому „Eraminondam“?... бо „Eraminondas“ ім'я грецьке... accusativus буде „Eraminondam“! — „Docere aliquem aliquid“ — згадував було дід. Оте „docere aliquem aliquid“ і ще багато дечого іншого я добре пам'ятав із бесід з дідом; воно мені дуже додавалось в гімназії; мене на цьому не міг збити наш суворий латиніст. І по цей день я зберіг почуття найбільшої вдячності для цієї, на мою думку, оригінальної й розумної людини, яка не тільки передала мені частину свого знання і досвіду, але, що далеко важніше, поклала в моїй свідомості основу демократичних поглядів і любови до „простого люду“. Я все прислухався до слів свого діда, до його вказівок і порад; з доброї своєї волі виконував не одно його побажання. Однак, я спротивився його бажанню „усиновити“ внуків для того, щоб на них перейшло його „дворянство“, яке мало припинитись на моїй матері. Я вважав, що тут мій дід поступав непослідовно; та й мої „патріотичні“ настрої еволюціонували настільки, що я тоді був уже близький до революційної праці.

Пригадую, що коли мені було років п'ять, жив у нас „Василь Андрейович“, який підготував мого старшого брата в гімназію. При-

в'язаний був я до нього надзвичайно. Він не тільки робив мені кораблики, які ми пускали потім на саджалці, але й оповідав надзвичайно інтересні речі. Зміст оповідань був наскрізь „патріотичний“. Ми з приятелями-хлопцями з захопленням слухали ті оповідання і з них навчались бути друзями й рівними товаришами. Пізніше, коли вже „Василь Андрейович“ від нас поїхав, до нас приїздив пристав розпитувати про його перебування у нас, а ще пізніше я довідався, що В. А. Л-кевич був революціонером. Чи він у нас тоді переховувався, чи може приїхав „працювати“, цього напевне не знаю.

Було в мене в дитячих роках кількох приятелів із сільських хлопців. Але моїм найбільшим другом і товаришем дитинства був „Йорик“ (Ігор), син нашого сусіда Прудного. З ним ми були так дружні, що не могли, здається, собі представити, як можна булоб жити не по сусідству і бавитись наріжно. Така дружба, яка була у нас з „Йориком“, буває тільки в дитячих роках. Ми росли й розвивались разом. Ми разом учились „астрономії“: знали, де й коли сходить „Волосожар“; де є сузір'я „Богородиця воду несе“; де є „Великий Віз“ і „Маллий Віз“; знали, що коло „Великого Возу“ є „зінське щеня“, яке гризе отесу на тому „Возі“ і що коли те „щеня“ перегризе отесу, то буде „Страшний Суд“... І ще різні речі знали ми із таємничого „Всесвіту“. Виучували разом природу. Із „ботаніки“ знали ми, що коли пома-

зати молочасм губу, то виростуть вуса; „дере-
вію“ уживали, щоб пускати кров з носа, коли
голова болить; знали траву, яку собаки „їдять
на дощ“. Займались у лісі „нікольмогією“, а в са-
джалці й болоті „іхтіольогією“. Найбільше, однак,
уваги присвячували „орнітольогічним“ дослідам:
вибірали яйця горобині, воронячі, сорочі і т. д.;
відважувались навіть лазити і за „гайстрячими“
(чорногузовими) яйцями, хоч знали, що „коли
він узрить, то зараз налетить і носом пробє
голову“. Наші „мандрівки по світах“ обмежу-
вались доволі малою територією і, звичайно,
ми далі „Пастівника“ чи „Озруба“, що були
зараз же за селом, не відважувались ходити
на свої екскурсії; їх ми доповнювали своєю ди-
тячою фантазією: сідали на старий ридван
з величезними колесами й будкою, який стояв
у нашій возівні, і їздили в своїй уяві по всіх
тих „світах“, про які тоді мали поняття, замі-
няючи в уяві реальні обставини возівні на ті,
про які самі собі оповідали підчас „мандрівки“.
Гарно „їздилося“ в дитинстві...

Часто в неділю чи свято ми разом з серед-
нім братом організовували „виправи“ з більшим
числом учасників на кінець саду до загати,
звідки вилізали погрітись на сонці відвічні во-
роги людини — гадюки; там їх били, а потім
гуртом урочисто закопували. Згадую про це
через те, що одна з таких „виправ“ причини-
лась до того, що я мав нагоду довідатись про
дещо для мене нове із минулого. У нас у ста-
рій коморі в кутку стояло „ратище“. Ні про

його історію, ні про призначення я (та, мабуть, і брат) нічого раніше не знав. В одну з наших „виправ“ на гадюк мій брат узав крадькома (бо не дозволяли його брати з комори) оте „ратище“; коли ми вертались з „виправи“, він настромив гадюку на „ратище“ і тріумфально ніс її попереду нашої процесії. Побачивши цю картину, моя баба хотіла відібрати „ратище“, але брат його не давав, загрожуючи ним бабі. Наша „виправа“ кінчилась великою неприємністю і для нас і для наших батьків, бо баба була глибоко ображена поперше тим, що брат загрожував їй „заколоти“, а подруге (і це було найважливіше!) тим, що ми на таке погане діло, як биття гадюк, взяли „дідове ратище“. Оця саме обставина, що то було „дідове ратище“ („ратище“ було ще бабиного діда), мене дуже заінтересувала. Після розпитувань своєї матері, а потім і самої баби (коли вона вже не сердилась!) мені стала значно більш ясною й зрозумілою причин а бабиного гніву. Я довідався, що моя баба була, так би мовити, носієм фамілійних традицій і разом з тим „кустосом“ деяких фамілійних реліквій, до яких відносилось і „ратище“.

Не про все, звичайно, із минувшини довідався я відразу, але потроху довідався багато того, про що й не підозрівав і про що мені раніше ніхто нічого не говорив. Вияснилось, що моя баба походила із старого козачого роду Бурих-Радкевичів, із якого вийшло колись чимало козачої старшини. По скасуванні укра-

їнських козацьких полків та старшинства Бурі-Радкевичі стали „російськими дворянами“. Це їм, однак, не допомогло, і вони стали підупадати, так що батько моєї баби, хоч і жив на козацькому родовому ґрунті з левадою, садом і ін., хоч і був „дворянином“, але був сільським священником. Казали, що в старому домі у сусідньому селі, де жили наші родичі Бурі-Радкевичі, переховуються якісь грамоти*). Мати моєї баби була „сотниківка“. Хто був сотником — чи дід чи прадід моєї баби, — я не знаю. Знаю, однак, що від того сотника з Оглава перейшли до моєї баби деякі фамілійні речі: старий посуд та якісь дрібніші речі, що переховувались у нашій коморі, парчеве козаچه убрання та оте саме „ратище“, на яке ми настромлювали вбитих гадюк. Це „ратище“ я пізніше особисто беріг, маючи намір передати його до музею, але коли переробляли дім на „старому дворі“, хтось його вкрав і утилізував, мабуть, для господарських потреб, як звичайний шматок заліза. А прекрасний козачий одяг із світлої шовкової парчі моя баба ще раніше

*) В 1918 р. мій родич полк. В. Бурій-Радкевич добився нарешті до таємничої старої скрині, що була „під охороною“ патріархальної „тети Саші“ і стояла біля комори під стріхою, з якої капала вода на скриню. Там знайшов він, дійсно, грамоту на володіння „двором, левадою і полем“ з власноручним підписом Богдана Хмельницького. Та грамота тимчасом є в приватних руках, але сподіваюсь, що вона таки дістанеться до того місця, де їй належить бути — до Українського Національного Музею.

„пожертвувала на церкву“ і з нього пошили „парадні ризи“, в яких правили на Великдень. Sic transit... Після одержання таких відомостей про бабин „родовід“ для мене було вже зовсім ясним, чому нашого орендатора Конаха із Оглава, коли він привозив копи, приймали не так, як інших орендаторів, а „як родича“: в їдальні, „частували“ його й пили з ним чай. Особливу увагу уділяла йому моя баба: вона поважно з ним балакала, додаючи іноді: „ми-ж таки родичі“. Той наш орендатор Конах був собі заможніший козак і жив у Оглаві, над шляхом, на тому ґрунті, де ще за моїх дитячих і юнацьких років стояв „любенько рядок на вигоні тополь“...*)

Відомості із області бабиної генеальогії, які зпочатку добув, вплинули на характер наших з „Йориком“ розваг; вони набрали ясного характеру „козакофільства“, бо й мій друг „Іорик“ був також козачого роду. Правда, наша уява про козаків складалась зпочатку більше на підставі малюнків із журналу „Нива“ за 1877 і 1878 роки, бо по тому журналові ми „студіювали“ російсько-турецьку війну та знайомились з різними її „героями“. Але на поміч нам прийшла учителька мого середнього

*) Може навіть наш колишній орендатор був прямим нащадком того сотника, якого захопання до дівчини — приймачки послужило темою для відомого твору Т. Шевченка. Може й хата його стояла на тому самому місці, де колись „і хата, бачите, була за тином, сотникова хата“...

брата, яка підготовляла його в гімназію; від неї ми довідалися про те, що були колись і „малоросійські“ козаки. Була то якась „мечтательная дѣвица“; хоч і скінчила вона гімназію, була сама родом десь із Київщини, але мабуть про Україну та її історію знала мало, бо й нам докладнішого чогось про „малоросійських“ козаків оповісти не могла. А може не хотіла чи не відважувалась.

На сьомому році почав я відвідувати сільську школу. Учив нас у першій групі „Степан Васильович“. Це був учитель „старих правил“: ставляв „на гречку“, „давав палі“ лінійкою по долоні, скуб за чуба і взагалі примінював методи навчання з погляду модерної педагогіки не зовсім „наукові“. Зрештою був людиною непоганою і навіть доброю. Наші селяни його любили й казали, що він „добрий учитель, добре навчає дітей й не балує“. Учив він нас „по руськи“, але всі пояснення давав „малоросійською“ мовою, бо інакше ми-б нічого не зрозуміли. Він на другий рік моєї науки пішов у попи, а на його місце прийшла до нас учителька „Матрона Карповна“; вона поводитись з дітьми гуманно, що для нас було дуже дивне; була вона з освітою жіночої гімназії. М. К. вчила нас у другій і третій групі школи. Її появлення у нас було трохи пізніше, ніж я переживав першу фазу свого „козакофільства“. Вона допомогла мені ближче ознайомитись з предметом мого інтересу чи навіть адорації. Ставилась до мене нова учителька

дуже добре. Я учився у неї не тільки в школі, але приходила вона ще й до нас до дому та вчила мене окремо, підготовляючи в гімназію. Матрона Карповна більше трохи пояснила мені справу з „малоросійськими“ козаками і дала мені прочитати „Тараса Бульбу“, а пізніше й деякі інші твори Гоголя, що були в окремих виданнях маленькими книжечками у шкільній бібліотеці. Я пізнав тепер, як жили козаки, з ким воювали, як убірались. Довідався і про Запорозьку Січ.

В цей час ми жили вже „на новому дворі“, так що мої зносини з „Йориком“ стали труднішими через віддаленість наших місць осідку. (Раніше треба було тільки перелізти через паркан, а тепер уже треба було йти цілу версту). Ми з другом-товаришем стали бачитись рідше, бо „Йорика“ вже стали притягати до різної роботи на господарстві. Пригадую собі, що коли після відвідин „Йорик“ ішов до дому і, показуючи пальцем на небо, казав: „як буде вже отак сонечко, а я завтра не прийду, то й не прийду вже зовсім“ — я дуже його просив приходити: „хоч і пізніше, а приходь, Йорик! попроси, щоб батько пустив! Прийдеш, Йорик?“. І коли він другого дня не приходив аж до вечора, було мені без нього сумно.

Але реальні обставини й умови нашого життя були, очевидно, сильніші за нас, і ми стали готуватись жити по різньому: „Йорик“ уже почав підготовлятися до того, щоб колись стати самостійним господарем, а я підготовляв-

ся до науки. Отже мої „козакофільські“ симпатії й тенденції від цього часу знаходили свій вияв у моїм поступуванні чи в моїх дитячих „дослідах“ уже в умовах майже повної самотності, бо я майже зовсім був позбавлений товариства свого єдиного друга дитинства — „Йорика“.

Відомості із області генеалогії моєї матери викликали в мене бажання знати теж саме й про батька. Бажання це було трудніше здійснити вже через те, що батько був більше строгий, ніж мати, і тому з подібними „глупостями“ звертатись до нього було якось ніяково. Але сяк чи так і в цій області я добув деякі відомості. Ніколи не довелось мені почути про минуле свого роду з батькової сторони у формі якогось цікавого й послідовного оповідання. Були це лише принагідні згадки. Але й із цих випадкових згадок довідався я, що мій пра-прадід по батьковій лінії свого часу був козацьким сотником Переяславського полку і жив колись у м. Стальному, яке пізніше ввійшло до Сосницького повіту на Чернигівщині. Рід того сотника сильно збіднів і докотився аж до низчих щаблів соціальної драбини. Вибиваючись нагору із отого низького положення сотникові нащадки пішли в науку до бурси й попали до духовенства, так що два покоління переді мною замість козацьких жупанів і шабель носили вже ряси й набедренники. Документів „родоводу“ не збереглось. Батько мій оповідав, що у діда була маленька з червоного чи чорного дерева

скринька, в якій переховувалася грамота та інші сотникові пам'ятки. Якось літом, коли нікого не було дома, в хату вдарила блискавка й хата з усім майном у ній згоріла до щенту. Так у всеочищаючій полум'ї небесного огню навіки згинули документальні дані про „козацьку славу“ моїх предків.

В обставинах родинного життя за своїх дитячих років я не бачив якихсь спеціальних рис, що вказувалиб на „козацький“ стиль життя чи „козацькі“ традиції. Лиш одна моя баба, як про це вже згадувано вище, виявляла глибоку пошану до пам'яті старших поколінь свого роду й спеціально до „сотниківни“ та з любовним пієтизмом відносились до нечисленних фамілійних реліквій, які дістала в спадщині від своєї матері. Чогось іншого не памятаю, та думаю, що й не було нічого більше.

Нашою родинною, інтимною мовою була українська з місцевими діалектичними особливостями. В дитинстві ніякої іншої я не знав. Звичайно, що всі старші члени нашої родини знали й „руський язик“, ц. є. вміли говорити по російськи з тими особливими зворотами, особливою вимовою й особливими перекручуваннями російських слів, по яких Росіяни легко пізнавали „Малороссов“. Пізніше й ми, діти, навчились також говорити по російськи; але нашою інтимною мовою ніколи не була російська, а все тільки „своя“, „проста“. В зносинах з чужими, сторонніми людьми користувались чужою мовою, а зі своїми людьми говорили

виключно своєю мовою. Так було в моїм дитинстві, так було й тоді, коли ми вже були студентами й цілком дорослими людьми. Я не можу собі представити, щоб міг я говорити з своєю старою матерею інакше, як тільки „по нашому“. Булоб це штучно й неприродно.

До нас приїздили в гості сусідні священники й пани та сільські учителі. Священники були звязані між собою чи то товариством у семінарії чи добросусідськими відносинами. Були серед них типові „сільські попи“ — глибокі провінціяли; були й модернішого типу люди, що „підстригали бороду й волосся“; були просто собі „компанійські“ люди, що на своє становище „служителів алтара“ дивились як на засіб існування й значно більше любили випити в доброму товаристві „по капці“ із звичайної чарки, ніж у церкві, коло жертвенника, пити із чаші „пречесную кров“; деякі були без сумніву інтелігентні й освічені люди. Пригадую одного сусіднього священника А. В-кого. Був він людиною інтелігентною й освіченою, писав вірші, учив медицину; його дочка прекрасно грала на роялі; сусіди вважали його за „чудака“, а дочку за дівчину „со странностями“. Він дав мені, памятаю, із своєї бібліотеки Сенкевічове „Камо грядеши“. У нього ж таки я добув пізніше Нечуя-Левицького „Старосвітські батюшки та матушки“. Все це товариство балакало між собою тим особливим жаргоном, який витворюється спеціально в духовних семінаріях на Україні: була це мова українська,

в яку вплітались деякі перекручені на семинарський манір російські слова та трохи церковно-слов'янщини. Російською мовою між собою вони ніколи не говорили в серіоз і, акцентуючи „по кацапськи“, вживали деяких російських виразів чи цілих речень тільки тоді, коли когось „передражнявали“ або оповідали про якусь подію, в котрій таку чи іншу роль грав „пан“ чи „кацап“. Почуття окремішності своєї від „кацапів“ було у наших священників зовсім ясне й виразне. Я пригадую дуже добре, як неприязно вони зустріли в своїм гурті священника, присланого в одно із недалеких від нас сіл із якоїсь російської єпархії. Ніколи не чув я, щоб поза очі називали його на ім'я чи на призвище; назва для нього була одна: „кацап“. Ставились до нього як до людини цілком чужої, небажаної, зневажливо або насмішувато. Бували в нас також і пани — сусідні дідичі (поміщики); з них К. К.-ський і два брати Д. і Н. В-ські були колись до певної міри причетними до „українофільства“ й „хлопоманства“. З ними вже говорили інакше: по російськи. Хоч старший із цих братів В-ських за молодих років товаришував із моїм батьком і навіть „держав вінець“ на весіллі; хоч із молодшим із них були нібито добрі відносини (пізніше навіть „породичались“, бо його дочка стала моєю дружиною); хоч і третій пан — К. В. К-ський — був також добре знайомий, але з ними зносились інакше: говорили чужою „панською“ мовою, а не „по своєму“, „по про-

стому“. Від колишнього „хлопоманства“ й „українофільства“ у тих панів взагалі не лишилось нічого більшого, ніж кілька фотографій з часів молодечого захоплення „хлопоманством“ та кілька розбитих комплектів „Кіевской Старины“. Всі вони уміли говорити простою українською мовою, але користувались нею в розмовах тільки на жарт; в серйозних розмовах, як і інші „пани“ на Україні, вони вживали виключно російської мови.

Переважає більшість сільських учителів була місцевого походження й цілим єством своїм вона звязана була з місцевою людністю. Траплялося, що появлявся якийсь учитель чи учителька з російських губерній, але це були виїмкові явища, і до таких зайшлих людей, як їхні товариші-учителі, так і селяни, оскільки я міг тоді це зрозуміти чи відчутти, ставились не як до „своїх“, а як до чужих людей. З обов'язку свого наші сільські учителі малиб бути пропагаторами російщини серед українського населення, але майже всі вони без виїмку не вміли навіть правильно по російськи говорити. В товаристві „своїх“ людей та з селянами вони говорили „своєю“, ц. є. трохи попсованою українською мовою, а квазі-російська мова була тою, якою вони користувались як урядово офіційною або при зносінах з „чужими“ та „панамі“.

Ще за моєї дитячої пам'яті в нашій родині слабеньким огником блимала згадка про „козачу славу“ предків та існували деякі пам'ятки козацької старовини. Але на моїх же очах зга-

сав той огник і зникали ті пам'ятки. Останні пам'ятки — деякий посуд, що якось зберігся в старій коморі — десь на початку 1900-х років забрав у моєї матері Д. Щербаківський до музею. На місці втрачених традицій „козацьких“ не встигли закріпитись інші, бо всього лише два покоління перебувало в стані „духовних“. Наше покоління — брати й сестри рідні й двоюрідні — вже „вицофалось“ із того стану і повернулось до попереднього стану „світських“. До „попів“ відношення у нас було іронічно-скептичне, навіть трохи зневажливе, але й до „панів“ ми формально не належали. На ґрунті такої „безтрадиційності“ могли розвиватись зародки різної громадсько-політичної і державно-національної думки. І, здається мені, правдивість цього свого твердження я мігби доказати чи принаймні ілюструвати поступованням дальших і близьких до мене членів одного зі мною покоління нашого, без сумніву, українського, колись козачого, а тепер „безтрадиційного“ і в значній мірі денаціоналізованого роду.

Загальноросійські громадські настрої і політичні події дуже слабеньким відгомонам відбивались у нашій родині. Я пригадую оповідання моєї матері про те, як десь в кінці 70-х років до них приїздили „студенти“. Чи вони всі були студентами, чи це було тільки загальною назвою цілого руху — не знаю. „Студенти“ приїздили волами на великому возі; носили довге волосся; одягнені були „по простому“:

широкі солом'яні брилі, вишивані сорочки й широкі штани та чоботи. Вони працювали разом з селянами, допомагаючи їм косити, жати, возити копи і т.д. Пригадую, що ті патлаті „студенти“, яких я перед тим ніколи не бачив, дуже мені імпонували, бо ж я тоді якраз був під впливом „патріотичних“ настроїв свого діда. Це були, очевидно, останні відгуки народницьких настроїв і „ходження в народ“. Якимсь метеором промайнула на нашому сільському спокійному обрії революційна фігура „Василя Андрейовича“; потім „мечтательная баришня“ в монотонне сільське життя нашої родини внесла зовсім, видно, невідповідну атмосферу романтичної мрійності, за що й одержала іронічну характеристику „мечтательной баришни“. Оповідали також мати й батько про селянські розрухи, які були спричинені генеральним межуванням. Було це, здається, в 1882 р. Тоді в Оглав прийшло військо і людей карали на тіло: били чоловіків і жінок. Мати про це оповідала з внутрішнім жахом чи сумом, а я цей жах і сум відчував усім єством, бо взагалі не любив ні дивитись, ні слухати про те, як сильніший побиває слабшого чи безборонного. Згадувалось у нашій родині і про відомі „революційні“ погроми Жидів, які відбулись на Україні в 1881-му році, коли Жидів били як визискувачів трудової людності в ім'я здійснення соціальної справедливості. Про це говорилось як про загадкове явище, незрозуміле тим більше, що громили Жидів у Києві переодягнені „студенти“. Мати

моя, що була тоді саме в Києві, бачила той погром, оповідала, нібито один „студент“ був у синій сорочці, одягнений як „босяк“; а як винесли з дому Жида якогось рояль, то він сів та прекрасно загравав. Видно, мовляв, що то не був „босяк“, а „студент переодягнений“. Я, звичайно, цілої тієї історії зрозуміти не міг, але бачив, що й для старших вона лишилась таємничо-загадковою і що тенденцій інспіраторів того погрому ніхто з них не розумів. Справа заплутувалась особливо через те, що до неї приплутувалось ім'я царя, який, мовляв, дозволив чи наказав громити. Отже, справді щось незрозуміле: погроми, переодягнені „студенти“ (ц.є. революціонери) і цар. В нашому селі ця плутанина набрала навіть комічного розміру. У одного селянина Жид „Куцовський“ (не знаю, чи то було його справжнє прізвище, чи тільки так його „дражнили“ в селі) наймав хату під шинок. Коли цей селянин почув, що „приказано бити Жидів“, то прибіг до „Куцовського“ і заявив, що зараз же його битиме, а на запитання Жида, за що він його битиме, відповів: „та воно нізащо... Жид ти нічого собі — добрий Жид. А як з села прийдуть люди тебе бити, то вони ж мені хату розвалять. Я вже лучше сам тебе попобю.“ Мабуть і Жид був тої думки, що так „лучше“ буде, бо сказав: „ну, то лучше вже бий сам.“ Дядько трохи „повредив“ свою власну піч, побив кілька шибок у власній хаті і трохи подрав на Жидові лапсердак. Як „рекомпенсацію“ за шкоду, яку

дядько власними руками зробив у власній хаті, Жид поставив йому „пів-квати“. Поки з села прийшли інші ретельні виконавці „царського приказу“, справа була „полагоджена“. Так відгукнулась у нашому селі Бланкістсько-Бакунінська метода „роблення революції“, яку примінили російські революціонери в 80-х роках. Само собою розуміється, що я знав із оповідань старших про подію 1. березня 1881 р., ц. є. про вбивство „царя-освободителя“ Александра II. Память про ту подію була ще зовсім свіжа за моїх дитячих років. Із учасників того акту я знав прізвиська лише Рисакова, Софії Перовської і Кибальчича. Особливо прізвисьце останнього добре знав, бо говорили мені, що він сам походив із чернігівської губ., був із „духовних“ і навіть доводився якимсь родичем нашому старому дякові Кибальчичеві. Хоч і видно було, що за царем шкодували, бо він, мовляв, був „добрий для людей і за них оступався перед панами“, але якоїсь злоби чи ненависти до революціонерів у тоні оповідань не почувалось. Навпаки в оповіданнях вони виступали як герої, що хоч і виконали акт недоцільний чи навіть шкідливий, але всежтаки жили, діяли і вмерли як герої. Про повішення Перовської мати говорила з виразом суму і симпатії. Слідом за старшими і я також жалкував за вбитим царем, але й відчував якусь глибоку пошану до всевладних таємничо-незнаних революціонерів, перед якими падає мертвим навіть сам цар. Однак, всі ті події й громад-

сько-політичні явища не зачіпали глибин родинного життя нашого, вони лише злегка торкались його поверхні, залишаючи на ній незначні чи невиразні сліди. Ніхто з нашої родини не брав близької участі в них і, мабуть, ними глибше й докладніше не займався. Десь уже в 90-х роках моя кузина-гімназистка Ліда М-вич разом з середнім моїм братом внесли були до нашої родини настрої Некрасовської „гражданской скорби“, а потім зовсім чужий дух Надсоновщини. Але й це було цілком випадковим явищем і скороминучим настроєм.

Ніхто, однак, не вносив і не заносив до нас настроїв і свідомости національно-української. Щоправда, мій батько не одобрявав та навіть поборював нове у нас явище, яке було наслідком міщанських впливів Київа, — тенденцію до заміни традиційного українського одягу на міщанський. Чи ворожість до „Броварської моди“ була у нього виявом звичайного консерватизму, чи була то напів-свідома боротьба за удержання української традиційности, — я цього точно не знав, але ту ворожість по своєму розумів і її поділяв. Старшого свого брата я надто мало знав; він був значно старший за мене і зі мною мало мав спільного. Коли я був учнем першої кляси гімназії, він умер, будучи учнем семої кляси гімназії. Був він на свої літа дуже серйозним юнаком і для нас, молодших братів, був авторитетом. Отже від старшого брата в період своїх „козакофільських“ настроїв чув я, що не тільки колись були „малоросій-

ські“ козаки, але й тепер, мовляв, є „малоросійські“ книжки і що він сам їх читав. Більшого чогось і докладнішого від нього не чув і про його настрої сказати щось певне не можу. Оскільки пригадую собі, мій середній брат, старший за мене на три роки, якихсь „козакофільських“ симпатій не виявляв. Не зазнав я в дитячих роках і якихсь українських чи „українофільських“ впливів збоку сторонніх людей. Моя дорога мати була частиною тоді ще національно несвідомої української стихії; вона мені справляла „малоросійські“ сорочки. Ніхто не вказав мені в дитинстві певного шляху, який просто, без зигзаків і зайвих труднощів привів би мене до усвідомлення свого національного „я“ і правильної орієнтації в обставинах. Я сам, міркуючи своїм дитячим розумом, намацував свій шлях і маленькими, дитячими кроками почав ступати по тому шляхові, не знаючи навіть добре, куди він мене приведе. Мої дитячі „козакофільські“ настрої були першим проблеском моєї національної свідомости. Нікому я не хочу дорікати за те, що не вказав мені — дитині — правдивого шляху; я сам знайшов той шлях, яким пішов, і нікому не маю я за те ані робити закидів, ані дякувати. Зі своїми „козакофільськими“ настроями 9-літнім хлопцем переступив я поріг гімназії.

Весною 1892 р. я витримав іспит на вступ до підготовчої класи київської 3-ої гімназії. В той рік підготовча класа тільки ще відкривалась при гімназії і на іспит привели багато

дітей. Але я добре був підготований, витримав іспит одним з перших і тріумфатором вернувся додому в білому кашкеті з гімназійним гербом. Навіть дома не хотілось його скидати, так мені подобалось бути гімназістом. На осінь виряжали батьки вже нас трьох до Київа. Я не розумів, чому брати їхали з дому неохоче, бо самого мене кортіло скоріше ходити до гімназії. Сільську школу я кінчив, навіть з „похвальним листом“, але наша сільська школа здавалась мені чимсь дуже незначним у порівнанні з гімназією. Виряджаючи нас, дали мені всі потрібніші й важніші речі, включно до маленького образу мого патрона — Миколая-угодника, яким благословили мене батьки в дорогу до науки, приказуючи: „учися-ж... учися добре, бо в нас усі добре вчилися“. І я вчився, добре вчився.

Наука в підготовчій клясі була для мене дуже легка, бо все те, що там учили, я вже знав з дому. Було в нас всего три учителі: один С. І. В-вич, що вчив усіх предметів, другий учитель чистописання й рисування та ще о. Н. Б-кий, що вчив „Закон Божий“. Заняв я друге місце в клясі по успіхах в науках, бо легко переборював усякі труднощі, в тому числі й труднощі з тими „ѣ“ і „е“ в „русском языкѣ“. Тут мені стало у великій пригоді знання нашої „требуховської“ мови. С. І. В-вич, якимось пояснюючи цю справу, дав таку практичну вказівку щодо того, як можна між іншим пізнати, де пишеться „ѣ“. Він казав, що хто знає „мало-

россійській язык“, той може орієнтуватись так: „гдѣ в малороссійском языкѣ, казав він, слышится „і“, там нужно писать „ѣ“. Напр. „дѣд“ — по малорусски „дід“... значит пишется „ѣ“. А вот „слесарь“ пишется через „е“... потому что по малорусски будет „слюсар“... „і“ не слышится в этом словѣ“. Щось нібито так, але й не так. Питаю: „Семен Иванович, а почему „печь“ не пишется через „ѣ“? тут слышится „і“... „піч“... значит „ѣ“ пишется?“ — „Это исключение... нѣтъ правил без исключений“ — відповів учитель і на тому справа з „ѣ“ і „малороссійским языком“ кінчилася. Оце практичне правило, про яке я довідався від С. І. В-вича, мене всежтаки нераз ратувало в трудній ситуації. Але це було все, що нагадувало мені умови попередньої моєї науки в сільській школі. Раніше все, чого ми не розуміли чи про що запитували в наших учителів, пояснювали вони нам „по нашому“; тепер С. І. В-вич лише один раз випадково згадав про „малороссійській язык“, а вся наука відбувалась „по панськи“. Умови родинного життя, цілий його патріархально-сільський кольорит, обставини й спосіб навчання в сільській школі, а пізніше й дома, і взагалі все оточення, в якому пройшли мої дитячі роки, привчили мене до того, що я вважав за цілком нормальні й природні оті наші „домашні“ умови й обставини життя та навчання. А ці „домашні“ обставини були власне ніщо інше, як стихійно-українське життя. Через це й наша „домашня“, „своя“ чи „малоросійська“ мова не видавалась

мені до цього часу якоюсь такою, що за неї треба соромитись чи що її треба уникати. Тепер усе змінилось. І наші й усі інші учителі гімназії навіть своїм зовнішнім виглядом постійно нагадували про те, що гімназія є „панська“ школа; вони носили сині фраки з мідними гудзиками, на яких вибиті були двоголові орли; були якісь надзвичайно напіндючені. Говорили всі виключно „по панськи“, ц. є. по російськи, а коли хтось із нас, хлопців із села, прохвачувався було якимсь „малоросійським“ висловом, то нас негайно поправляли і то в такій звичайно формі, що бувало соромно за своє „мужицтво“. Іноді один із помічників „класного наставника“ вживав якогось виразу „малоросійського“ у випадковій розмові з учнями; однак легко було зрозуміти, що робив він це не тільки на жарт, але й просто з насмішкою. Я знав уже російську мову настільки, щоб обходитись нею при науці в гімназії, де все, до тогож, свідчило, що „малоросійської“ треба соромитись. Учитись було мені загалом легко, але чогось бракувало. Не можна було ні з ким побалакати так просто, як було дома чи в нашій сільській школі. Всі кругом були якісь неласкаві, холодні, непривітні. Було так і в гімназії і на квартирі, де ми жили. На квартирі, що її держала за згодою і під доглядом гімназійного начальства старшого віку вдова М. В. Войно-Оранська, жило сім чи вісім гімназистів, в тому числі й ми—три брати. Старший брат по праву первородства й старшинства був нібито на-

шим начальником. Він, і без того мовчазний і серйозний, після приїзду до Києва якось змінився та, немов той капітан пароплава підчас плавання в морі, став суворішим і пунктуальнішим. Всі мої співкватиранти були старші за мене; близького товариша в мене не було. М. В. була добра до нас, але замінити маму не могла. Нас два рази на тиждень контролювало гімназійне начальство. Коли хто йшов кудись з помешкання, „дижурний“ мав записати, коли, куди й чого йшов і коли вернувся. Гімназисти не любили своїх учителів, боялись і разом з тим були повні злоби до гімназійного начальства. Вважалося за певного рода героїство, коли хтось зробить „пакость“ начальству. Була кругом атмосфера казьонщини, холодної суворости й злоби; не було простоти, щирости, теплоти і ласки. І сумно-сумно стало в мене на душі; згадувалось, як все це неподібне до того, що було дома. Не було кому оповісти про свої болі дитячі і я вночі, потайки, щоб ніхто не бачив, потихеньку плакав за домом і мамою. Але час робив своє діло. Я став звикати до нового життя.

За якийсь час мені дозволив старший брат ходити у вільний час по місту. Потроху став доходити й до Хрещатика; ходив по Подолу й на Володимирську Горку та на Старе Місто. Наша квартира була якраз проти збудованої Мазепою церкви „Доброго Николая“ на Подолі, під горою, на якій стоїть Андріївська церква. Ходив я на Андріївську гору і з неї дивився, чи не

видно десь за лісом, що на тому боці Дніпра, нашого Требухова. З нашої сільської дзвінниці добре було видно дзвінницю Київської Лаври, а з Києва нашої не видно було. Найцікавішим було ходити до тасмничо-темного в середині Софіївського собору, а потім дивитись на пам'ятник Богдана Хмельницького. Справжній „малоросійський козак“, і кінь під ним „басує“. Коло пам'ятника Володимира також було цікаво: видно далеко-далеко. Були раз гуртом у Лаврі; вразили мене дуже печері.

На Різдво їхав додому з радістю і з сумом вертався після ферій до Києва. Потроху звик я до непривітних умов життя у Києві і науки в гімназії. За цілий рік мене лише раз покарав наш учитель і „класный наставник“ С. І. В-вич, і то не за якусь провину мою особисту, але за колективний виступ в обороні чести нашої кляси. Гімназисти I—II кляс дражнили нас постійно, називаючи: „приготовошки-кишки“. Ми, звичайно, відгризались і кликали їх: „первоклассники-колбасники“ чи „второклассники-колбасники“. Здебільшого справа обмежувалась на словесному турнірі. Та іноді „пikіровка“ кінчалась „рукопашним боєм“. Одного разу ми гуртом затягли якогось „второклассника-колбасника“ до своєї кляси й набили його так, що він аж ревів. Честь нашої кляси була оборонена, але нас, її оборонців, покарали — „оставили без обѣда“ на 1 годину. Коли минув рік і перейшов я до першої кляси навіть „с наградой первой степени“, то з радістю їхав на літо додому, під-

вищений на один ступінь гімназійної драбини: із „кишки“ перетворився на „колбасника“. Само собою розуміється, що своїм приятелям-хлопцям дома я подрібно оповідав про те, що робив і що бачив у Києві. Богдан Хмельницький своєю постаттю викликав у мене „честолюбні“ претенсії. Не зважаючи на сумний досвід щодо вживання „малоросійського языка“ в гімназії, якимсь способом я собі уявляв, що коли добре вчитись у гімназії, то потім можна „дослужитись до гетьмана“. Про ці свої міркування я оповідав і приятелям. Одного разу про це почув і мій середній брат, який заявив, що ніякого, мовляв, гетьмана в нас нема й не буде. Я був тої думки, що це він говорить більше мені „на зло“, і казав, що хоч і нема — так буде. Він стояв на своїм. Почався спір. „Буде!“ — „Ні, не буде!“ — „Ні, буде!“ — „Дурний ти!“ — „Сам ти дурний!“ . Кінчилась дебата, як звичайно буває в таких випадках. Я за свої „політичні переконання“ постраждав, але в глибині душі ті „честолюбні пляни“ продовжував носити.

Справжня наука почалась для мене з першої кляси. Тут уже вчили предметів, яких я раніше не знав. Замість двох було вже багато учителів. Кожен учив іншого предмету; кожен мав іншу систему, інший характер. Трудно було пристосуватись до всіх. Мучив нас страшенно Я. Г. М-енко, учитель латинської мови і наш „классный наставник“. Боялись його як вогню. Уїдався І. С. З-кий, учитель „русского языка“

(учні його звали „кацапом“ і відповідно перекручували його прізвище). Методично гнітив мозок учитель географії П. І. Г-кий. Нервував і себе й нас добрий по натурі інспектор гімназії і вчитель математики Я. С. І-енко, і т.д. Один лише „козел“ о. Н. Б-кий, як і минулого року, благодушно повіствував про всякі речі із „Ветхого Завѣта“. До всього цього приєднувалось ще й „подтягиваніє“ збоку підступно - єхидного „помощника класнаго наставника“ І. Н. Б-вого та старого „педея“ В. П. Б-іна, „фельдфебеля“ ще з часів царя Николая І. (його прозивано „Васильком“, бо на ім'я він був Василій; людина не погана, але виховання розумів він так, як було в армії за його часів; коли батьки передавали йому „благодарность“, то брав її зі сльозами на очах і після того кричав на учня більше „для порядку“). Іноді І. Н. Б-вого заступав Ф. Д. Г-ник, що переважно був коло вищих клас. Цей „виховував“ доволі просто; коли учень чимсь провинився, то він його ловив і давав по потилиці. Його однак не дуже побоювались і ставились з симпатією; звали його „Хведот-півень“ (родом він із Баришполя). Для повного „удосконалення“ нашого в науках і кращого виховання нас ще й мілітаризували: поручник Бесарабського полку Я-кий під фірмою „гімнастики“ фактично проходив з нами „взводное ученіє“. Був у нас „взводный“ і два „отдѣленные“, із них одним був і я, а на другий рік я став навіть сам „взводным“, бо попередній „сѣл на второй год“ у першій класі; ми маше-

рували, подвоювали ряди, повертались „кругом“ і „пол-обороти“ і т. д., загалом повна вояцька муштра.

Зміна топографічних умов дала мені можливість використовувати для своєї науки деякі помічні засоби, якими раніше я не міг користуватись через небезпеку бути побитим „колбасниками“. Тепер двері нашої кляси виходили вже не на коридор проти сходів, а в „рекреаційну залу“, в якій по стінах були понавішені різні образи. На тих образах була представлена вся історія „Государства Російського“, починаючи від „призвання Варягов“ і кінчаючи „коронованієм государя-імператора Александра III“. По цих образах легко було також орієнтуватись і в тому питанні, що мене дуже інтересувало і що було причиною сутички з братом, підчас якої я „постраждав за ідею“. Серед образів я бачив також і „присоединеніє Малоросіи“: на площі стоїть з булавою в руках Б. Хмельницький (той самий, що й проти Софії сидить на коні); коло нього козацька старшина і кілька бояр у здоровенних шапках; один із них читає грамоту; кругом стоять козаки, жінки; на стріхах також сидять люди й слухають. Під образом було описано, як все це сталось. Виходить, дійсно, брат мав рацію. Він це вже давно знав. Були колись „малоросійські“ козаки і гетьман Хмельницький; бабин дід був теж козаком і „ратище“ в нього було; запорожський козак Тарас Бульба теж був „малоросійським“ козаком. А потім „Малоросія

присоєдинилась" і нічого того тепер вже нема і не буде. Значить і „дослужитись до гетьмана“ не можна. Тепер мені стало трохи нібито ясніше. Всі обставини гімназійного життя й наука в ній потверджували, що тепер уже всі ми „руські“. Про ніяку „Малоросію“ не чути нігде, ніхто себе „малороссом“ не називає. С. І. В-вич згадував про „малоросійській язык“ тільки для ясности, а Г. С. З-кого зовуть „кацапом“ тому, що він, мабуть, не з наших губерній, має руду погану бороду і носить страшенно засалений фрак. Загалом в моїй голові настала якась заспокоююча „синтеза“. Якось нібито шкода було, що моє „козакофільство“ оказалось таким ефемерним, але що-ж зробиш. І без „малоросійських“ козаків можна, виходить, жити й воювати. Єсть-же в залі образ „Адмиралъ Нахимовъ“ і „Взятіє Плевны“. Словом, тепер очевидно, що дослужитись можна до „генерала Скобелева“, а до гетьмана вже запізно. Отже гімназія вже в першій клясі научила мене розуміти, що „всѣ мы рускіе“, щоя також „руській“ і що всіх нас держить під своєю владою „самодержец всеросійській“, що всі ми є його „вѣрно-поддаными“, мусимо його любити, йому служити й за нього молитись. Тому, коли з нагоди „высокоторжественных“ днів правили в гімназії молебні, то я охочо одягав свій гімназійний мундір, стояв на молебні, а потім разом з усіма виспівував: „Боже, царя храни! Сильный державуй...“ (Я не знав ще тоді, що треба співати „державный“, а не „державуй“; просто не ро-

зумів змісту цього слова). Основа була покладена; канва вже була і на ній вже можна було вишивати визерунки.

З кожним роком я „удосконалювався“. Що нова кляса, то нові науки і нові учителі. Прийшли французька з німецькою мовою, грецька, церковно-словянська; прийшла альгебра і геометрія, історія „древная“ і „русская“. Багато невідомих раніше річей я тепер знав. У другій класі я вже, не без бажання похвалитись своєю „образованністю“, писав додому листа, починаючи його словами: „Mes parents!“ Нехай знають, що я „добре вчуся“ і знаю вже по французькому. Особливо багато мені висвітлила „болюче“ питання історія Іловайського. Там все ясно й зрозуміло виложено було про „Малоросію“, про „малоросійських“ козаків і Богдана Хмельницького. Появились і нові фігури учителів з різними своїми причудами, пристрастями, схолястичністю або дикою суворістю, несправедливостями, неуцтвом або лінивством і недбайливістю. Слащавий єхида - піп З - кав (прозивали його „Дѣточка“), самодур-учитель грецької мови Б-ко („Безголовий“), а потім чудак В-ний („Обезьяна“), тупо-педантичний Німець К-ман, наївно-дурноватий п'яничка-Француз А-рі, садистично-лютий О-да, „Дон-Кихот“ М-кий, „Сапожник“ І-кий і т. д. і т. д. Незважаючи на всю різнородність їх натур, метод навчання і відношення до своїх обов'язків, всі вони, однак, робили одно діло, переслідували одну мету: взяти ум і волю дитини в певні

шори і направити думання й бажання її певним шляхом, а саме — зробити з неї слухняного „вѣрнопопданого“. Найменший прояв якоїсь окремішности немилосерно нищили. Я пригадую собі, як мій товариш, син полтавського козака, Падалка, одного разу у „переложені“ замість „хлѣбъ“ написав „хлибъ“. Літом дома він говорив, очевидно, тільки „по своєму“ і тому автоматично написав також „по своєму“. Згаданий уже „кацап“ І. С. З-ий перед цілою клясою знущався над П-ком, так що цей аж плакав, висміюючи його „мужицьке“ слово. Нікому не хотілось бути в подібному становищі і всі намагались не прошпетитись ненароком „мужицтвом“. Лише одну нібито світлішу постать учителя пригадую собі з тих часів — це учителя „древней“ історії В. Л-кого, який нібито намагався зробити для нас щось більшого, ніж всі інші, дати нам поняття про щось ширше, ніж пишеться в „казенныхъ“ підручниках. Але в загальній, тяжкій, задушній атмосфері це був дуже слабенький промінь, який не був в стані просвітлити темряву тодішнього гімназійного життя. Та й непомітно було, щоб він дуже намагався це зробити. Скажений шал „руського“ патріотизму охопив усе гімназійне начальство й їх вихованців-гімназистів з нагоди смерті 1894 р. царя Александра III. і „восшествія на престол“ нового царя Николая II. Панахиди замінялись молебнями; навчання припинялось на знак смутку й радости; співали „вѣчную память“ по „в Бозѣ почившем“

і гукали „ура!“ новоявленому. Говорили патріотичні промови, понадягали на рукави чорні смуги, присягали й цілували хрест та евангеліє. Ми за свої збережені копійки також купували чорні крепові смуги.

Я, мабуть, з юнацьких чи ще й дитячих років мав нахил до агітування серед людей. Отже коли я вже навчився в гімназії розуміти, хто я такий, то захотів, звичайно, просвітити „світом істини“ й інших. Широкої аудиторії у мене не було. Було це зимою — значить і з хлопцями товаришами на селі трудно було скомунікуватись. Отже залишилась мені аудиторія тільки в нашій кухні. Тому й зачав я, під впливом щойно пережитих у гімназії урочистих панахид і молебнів, пропагувати тут „п р а в д и в і“ погляди щодо обов'язків „вѣрнопопдданных“. Зовсім несподівано, коли я згадав про те, що ми „русскіє“, почув я заперечення збоку нашої служниці: „хіба ми руські?“ Я казав, що звичайно й без сумніву ми „русскіє“; але вона всетаки заперечувала й казала: „ні, ми не руські!“ В „meritum“ питання про те, що є „русскій“, а що таке є „руський“, ми, розуміється, не входили й не могли входити, бо не мали про те ніякого поняття. Обидва ті слова ми розуміли однаково і вкладали в них ідентичний зміст, ц. є. „русскій“ по нашому було те саме, що й „руський“. Отже я настоював на тому, що ми „русскіє“, а вона рішучо заявила, що ми не „руські“. Тоді я питаю: „А хто ж ми такі?“ — „А хто його знає“.

— каже. „Що ж ми — питаю — Французи?“ — „Ні!“ — „Німці?“ — „Ні!“ — „Італійці?“ — „Ні!“ — „Греки?“ — „Ні!“ — „Так, хто ж ми такі?“ — „Та одчепіться ви! Оце ще... „руські“... „руські“... Хіба ми тряпошники, чи по щітину ходили?“ Отакий прекрасний діяльог викликало моє бажання навернути на „путь правди“ одну із численної маси отих „малих сих“. Я не знайшов у своїй голові аргументів від своєї „науки“ для підтримання тої тези, яку сам же виставив. Дійсно, я ж сам ще зовсім недавно брав діяльну участь в експедиціях на свиней, коли йшла з поля череда, щоб наскубати з них щітини і потім виміняти за неї у „руського“ яку-небудь „каблучку“ (перстень), або „жоломірку“ (дудочку); для тої ж ціли ми з другом-товаришем „Йориком“ старанно збирали різне ганчіря (трохи старішим сорочкам загрожувала велика небезпека з нашого боку!), бо це ж було дуже цінним для нас: за ними приїде „руський“. Я прекрасно знав, що ті „руські“ були чужі люди, якісь зайди в роді „руського“ лавочника. Відбиваючи настрій старших, і ми ставились до „руського“ не тільки з великою обережністю, але й з повним недовірям, бо він „одурить“ або „не так оцінує“ щітину чи тряпки. І вигляд зовнішній у „руських“ був інший: бородаті, зпід жилетки видно сорочку, а на голові чудернацької форми картуз; і балакали вони надзвичайно смішно: „чяво“, „єнтава“, „таперіча“, замість „теперечки“ і т. д. Все це була найреальніша дійсність, а не продукт фан-

тазії моєї опонентки Христі. А тепер я доказую, що й ми „русскіє“, хоч це стоїть в явному противоріччі до всіх емпіричних даних, якими в однаковій мірі розпоряджала і моя опонентка і я. Не було кому нас розсудити і вияснити нам цілу ту справу. Був у нас на селі представник науки в особі нового учителя сільської школи Ю. Б-ла. Була це надзвичайно доброї душі людина. Син селянина з Остерщини, він самотужки „вибився в люди“ і тепер був у нас учителем. Він мав великий терпець і витривалість і міг годинами слухати різні мої хлопячі фантазії, балаканину й „теоретизування“. До нього, як до місцевого жерця науки, звернувся я і в справі мого нерозрішеного спору з Христею. Але й він на руба поставлене питання про те, хто ми — „русскіє“ чи ні? — не давав прямої відповіді, заміняючи її наведенням різних історичних фактів. Реальна дійсність, мені добре відома, явно колідувала з „наукою“, яку мені прищеплювали. Суперечність не була усунена і ми з опоненткою Христею в своїм спорі так і лишились тоді мініатюрним образом безсилости темної несвідомости й покаліченої людської душі. Цілим своїм могутнім апаратом, в тому числі й школою, своїми багатими засобами російська держава нищила нашу свідомість і калічила наші душі. І не мені, гімназистові другої класи, було боротись проти її значно за мене сильніших представників в особах директорів, учителів, педелів та інших „руських „вѣрнопоподанных“, моїх „наставників і покровителів“.

Одначе, природу гнали в двері, а вона лізла у вікно. Хоч всі ми, гімназисти, були „руськими“, але видно, не всі були „правильними“, бо викорінити в наших душах усю „нерусскую“ природу не пощастило навіть могутній державі.

На нашій гімназійній квартирі стались тимчасом значні зміни: у нас не було вже учнів старших клас, а залишилися тільки учні II—IV клас. Мій старший брат умер; родич мій Володя М-вич не встояв в „единоборствѣ с наукой“ і з п'ятої класи пішов до військової школи; середній мій брат перейшов до Колегії П. Галагана; інші перейшли на другі квартири. Ми оголосили себе „Новгородською вольницею“, а нашою ніколи не обраною, але фактичною „Мартою посадницею“ був кривий на одну ногу третєклясник-„второгодник“ Льоня К-кий, який управляв „вольницею“ за допомогою свого ціпка з гумовим наконечником. Спроба одного п'ятиклясника А. Я-кого, який був „силачем“, захопити владу над нами, не увінчалась успіхом: ми гуртом напали на нього і побили. Посоромлений узурпатор перейшов на другу квартиру, а ми лишилися жити „вольницею“. Лише інколи, на прохання нашої добродушної господині М. В., приходив до нас „наводить порядок“ її син — військовий лікар А. А. Войно-Оранський; але ці його наскоки були тільки епізодичним явищем. Таким чином наша хлоп'яча „Новгородська вольниця“ фактично жила без жадного керівництва збоку старших. На-

ша „республіка“ складалась із елементів більше-менше середнього суспільного стану: це були сини державних і приватних урядовців, людей вільних професій, священників і середньої шляхти. Якогось певного напрямку життя „республіки“ не мало й не могло через те сильно впливати на розвиток і напрям думки окремих її „громадян“. Займався кожен із нас тим, до чого тягло його власне бажання й до чого мав хто нахил. Одні починали вже „ухаживать за баришнями“; другі, ховаючись від начальства, бігали на Дніпро їздити на совгах та воювали там з „оболонськими“ хлопцями, або плавали на човнах, що тоді гостро заборонялось; треті займались ріжними винаходами, головним чином маючи утилітарну ціль — технічно найбільш досконало зробити якусь прикрість І. Н. Б-вому підчас його ревізії нашої квартири; дехто ходив до подільської народньої бібліотеки читати книжки.

Хоч і якою невиразною була фізіономія нашої „Новгородської вольниці“, хоч і як мало сама вона впливала на сформування світогляду „новгородців“, але всежтаки її позитивною стороною було те, що вона сприяла розвиткові певних понять про волю особистости й була тим місцем, де кожен її член відчував себе значно вільнішим від гнітючого впливу „казьонщини“, якою він був скований в стінах гімназії. І тому тут вільніше виявлялись різні симпатії, противенства, нахили, здібности і т. д. В нашому своєрідному „суспільному організмі“

існували і свої своєрідні „суспільні антагонізми“. І отже, характеристичним є те, що ті антагонізми відразу набрали характеру поділу за національною прикметою. Більшість нашого „населення“ були хлопці з Київської, Подільської й Чернігівської губерній, значиться були то діти української, нехай і національно-несвідомої, інтелігенції. Оскільки пригадую, був один Поляк, бо він, здається, ходив до костела. Але нічим особливим — чисто польським — він себе не виявляв і був цілком в однаковім становищі з нами Українцями чи „Малоросами“. Говорили ми між собою дома дуже часто „по малоросійски“. Окремі діалектичні особливості давали привід до різних глузувань один з одного. Я напр., дуже сміявся з того, що київець Л. К-кий говорив: „допіро“ й „почікай“, і, передражняючи його, казав: „почхай“. Ці слова для мене були незвичні. Із лексикона подоляка П. Н-кого ми склали цілий список слів, які він вимовляв по подільському; я й тепер памятаю той список слів: цара, премо, порадошно, діравий, гарачий, віровочка, забірот. Моя вимова давала багатий матеріал для реванжів. Але все це ніскільки не перешкоджало нам бути солідарними відносно „чужинців“. З нами живгім-назіст, мій товариш по клясі, А. Б-уй, родом із Минської губ. Був він Білорус, але ми його звали „Литвином“. Отже цей „Литвин“ був першим об'єктом, на якому виявилася наша „ксенофобія“. Його не тільки постійно дратували й докучали йому різними цитатами про Лит-

винів із „історії Іловайського“, але й дозволяли собі відносно його дещо таке, чого норми нашої „вольниці“ не дозволяли відносно „своїх“ її членів, ц. є. київців, подоляків, чернигівців. Але, зрештою, відношення до Б-уя не було погане (було трохи „снисходительно-покровительственное“), бо він легко міг пристосуватись до нашої домашньої мови, знаючи мову білоруську. Інакше було, коли до нас прийшов на квартиру син якоїсь інтелігентної міської родини, який говорити по українськи не вмів і мало навіть розумів. Цього було цілком досить, щоб він у нашому „суспільстві“ опинився на становищі „обтяжуючого чужинця“ і навіть внутрішнього ворога. З ним ніхто не дружив, хоч він був, здається, доброї вдачі хлопець; з ним постійно „задирались“; нераз, мабуть, його безпричинно кривдили; відносно його не додержувалось правил поведінки нашої „вольниці“, і в той час, як відносно „своїх“ щонебудь рішучо не допускалось і строго каралось, відносно його це саме вважалось за допустиме і навіть похвалялось: напр., коли йому мати приносила якихсь „пирожных“, то забрати в нього кілька штук і зїсти (фактично вкрати) не вважалось за щось зле, а навпаки „героя“ такого поступку одобрювали і були задоволені, коли окрадений хлопець з плачем ішов скаржитись М. В-ені. Все це було допустиме тільки через те, що він був „кацап“. Його в нашому товаристві інакше, як „кацап“, не називали. Був у нас і другий „кацап“ В. Н-тін. Але з ним

справа стояла зовсім інакше. Він був сам із Київщини, говорив цілком добре по українськи і був „своїм“ у нас. Але мав він „кацапське“ призвище, і тому його тільки так „дражнили“, але не прикладали до нього тої назви як кваліфікацію його приналежності до „чужинців“^{*)}).

Якраз у цей період історії нашої „Новгородської вольниці“ на гімназійній квартирі проти церкви „Доброго Николая“, появилася у нас нова фігура. Це був Грицько Чупринка. Появився він у нас як гімназіст третьої класи нашої гімназії. Зразу в життя наше він вніс дух непокорності, протесту, бунтарства та навіть анархічності й бурлацтва. Без ніяких особливо бурхливих подій сталось так, що влада нашої „Марти посадниці“ сама собою впала, а верховодом нашим став Чупринка. Інспіратором і організатором різних „виправ“ проти начальства та протестів проти строгости правил гімназійної квартири був уже головню він. Про нього вже й раніше йшла широка слова в гімназії, бо не було, здається, такого вчителя, який не зазнавби на собі Чупринчиних „пакостей“. Просто анекдотичні історії виробляв він з „попом Козлом“.

^{*)} Пізніше в роках свого студентства я зустрів В. Н-тіна вже як члена „Української Студенської Громади“. Про колишню свою назву „кацап“ він не забув і з усмішкою казав: „Отже й „кацапа“ бачите в Громаді“.

Коли „Козел“ викликав його відповідати, то Чупринка йшов до катедри й починав говорити щось із „заданного уроку“; але як тільки „Козел“, який мав звичку підчас відповіді учня про щось мріяти, починав смикати себе за рештки волосся й задумливо дивитись у куток, — Чупринка зачинав говорити нестворені речі: перечеисляв усі острови і півострови всіх частин світа, говорив різні математичні формули, рецитував вірші, іноді й скабріозні. Зрештою у клясі починали реготати; тоді „Козел“ повертався із царства мрій до мізерної дійсности і, крикнувши на тих, що реготали, казав Чупринці: „продолжай“. Чупринка „продолжал“ знов у своїм стилі. Були вчителі, які ніколи Чупринки не „визивали“, щоб не мати з ним діла. Ф. Д. Г-ника він на „перемѣнках“ дражнив, голосно кричучи: „Хведот-півень“! А той кидався його ловити, сердито гукаючи: „Я тебя, противный мальчишка“! Загалом був Чупринка в гімназії „отчаянным сорвиголовой“ і хоч був здібним, але вчився погано. Гімназійної „казьонщини“ знести він не міг; навпаки противна вона була його цілій натурі. Зрештою його якось уже в четвертій клясі посадили в карцер. Він випросився у педеля на пів години до дому, прийшов на квартиру, пообідав, взяв пару книжок і пішов. За годину прибiг до нас той педель питатись за Чупринку, бо він його пустив на власну відповідальність. Чупринки не було ні в гімназії, ні дома. Другого дня ми нашли у нього під

подушкою коротку записку: „Я ушел домой“. Потім його батько знов привозив до гімназії; йому вже прощали все і пропонували лишитись в гімназії. Батько у нас на квартирі питав Чупринку: „Так, як же Гриша? Будеш учиться в гімназії“? — „Ні, не хочу“ — була коротка його відповідь і вони обидва поїхали до свого Оглава.

Недовге перебування Гр. Чупринки на нашій гімназійній квартирі мало для мене особисто велике значіння. Насамперед ми зійшлись і здружились з ним, як близькі земляки. Хоч був він років на три старший за мене, але я був лише одною клясою низче за його. В умовах нашої „вольниці“ ми тимбільше зблизились, що нас було тільки два чернигівці і нам у двох доводилось обороняти честь своєї „тіснішої батьківщини“. В цьому відношенні він був незвичайно сильним союзником, бо розпоряджав такою зброєю, якої ніхто інший з нас не мав: він на різні напади умів відповідати віршованими каламбурами чи сатиричними віршами. Писав ці свої „твори“ Чупринка також і по українськи. Я дуже цінив в ньому не тільки оцю його здібність, але й його рішучість, відважність, неуступність супроти начальства й противлення „казьонщині“. Не знаю, що його привязувало до мене, але були ми дуже дружні і спільно виробляли всякі хлопячі „авантури“. Однак, все це не мало іншого значіння, ніж звичайне хлопяче товаришування. Але було в наших відносинах й інше, що вплинуло на ме-

не глибше і не дало мені піти тим шляхом, на який мене тягли „вѣрнопопданные“ педагоги.

Чупринка був сином заможнішого козака. Його батько Оврам приїздив інколи до Київа відвідувати сина. Приїздив одягнений у жупан, з клуночком: зовсім не по „панському“. Це давало привід декому із його товаришів до різного рода, хоч і жартівливих, але трохи насмішуватих зауважень, бо „непанська“ постать батька нібито мусіла понижувати й гідність його сина. І тут Чупринка з усією своєю нестриманістю й безоглядністю починав не оборонятися, а просто нищити (не фізично, звичайно!) свого противника. В числі аргументів наводив він також і той, що батько його і він сам, є козак з діда-прадіда. Ця свідомість високої гідности свого козацького стану не тільки заїмпонувала мені у високій мірі, але просто мене захопила. В пам'яті нібито відновилось те, що стало покриватись пеленою „рускости“ й „вѣрнопопданства“. Пригадалось, що Чупринки сусідують у Оглаві з Конахами, і по асоціації ідей відновилось і відживилось усе те, чим я захоплювався у дитинстві. „Козакофілство“ виявило свої права. Помимо всяких хлопячих „авантур“ ми з Чупринкою не раз і не два говорили на ці теми і зі всіх тих даних і відомостей, якими ми розпоряджували тоді, ми прийшли до висновку, що ми не є „руські“, а що ми є „малороси“ чи „козаки малоросійські“, котрих на шкоду собі і всім нам гетьман Хмельницький віддав під Москву. Чуп-

ринка, мабуть, зовсім несвідомо й сам того не знаючи, подав мені руку помічі в критичну хвилю. Зовсім в іншому світлі представлялось тепер те, що знав я раніше, і зовсім з іншими настроями читав я тепер і того-ж Гоголя і „Полтаву“ Пушкіна, Мачтета і Мордовцева.

Рецидив моїх „козакофільських“ настроїв, які відродились під впливом спільного, хоч і не дуже довгого, перебування мого з Чудринкою на одній гімназійній квартирі та наших з ним розмов, вплинув, розуміється, й на мою поведінку. Хоч і продовжував я ще захоплюватись роверовим спортом, але цирки, стрільба в ціль у тірі на Володимирській Горці і т. і. вже якось не інтересували. Відчував я потребу знайти якусь певнішу „ідеологічну підставу“ для обґрунтування отих своїх настроїв і симпатій. Це привело мене, зрештою, аж на Безаківську вул., де була книгарня „Кіевской Старини“. Тут став я добувати деякі книжечки. Само собою розуміється, що мої ресурси не дозволяли мені купувати якісь більші книги, і тому на свої невеликі збереження я зпочатку міг добувати тільки дешевеньку літературу. І пам'ятаю, з якою гордістю та почуттям своєї переваги над усіма своїми домашніми я літом читав ті брошури та старався затамити різні слова, яких перед тим ніколи не чув. Дуже добре пригадую, як я з почуттям своєї вищости сконстатував, що ніхто в цілому домі не знав, що значать слова: „снага“ і „згага“. Але бував і я іноді в затрудненні. Не знав, напр., що то таке „по-

шесть". Не чув якось раніше цього слова. Хотілось знати, але не хотілось понизити свій „авторитет". Отже пішов на хитрощі і з певним виглядом запитав матері, чи вона те знає. Був я чимало здивований, коли вона без надумування сказала: „Це коли буває мор на курей або свині чи скот дохне, так ото у нас люди кажуть „пошесть пошла". Довелось наочно переконатись, що моя „вищість" була дуже релятивна.

Мені за всяку ціну хотілось і назовні заманіфестувати свої „козакофільські" настрої. Я мусів мати „малоросійський костюм". За те, що виконував справно „напутствие", щоб добре вчився, я вже мав нагороду у виді ровера. Просити знов „малоросійський костюм" не випадало; своїх ресурсів не вистачало. На допомогу прийшла, звичайно, моя добра мати. Чоботи (хоч і не такі, як хотілось) я мав, „малоросійські" сорочки також мав, червоний пояс купив у Броварах, а на штани синьої матерії набрала мати. З задоволенням ніс я матерію до сільського кравця. Але коли він довідався, що я хочу мати не „штани бруклами пошиті", а звичайні „мужичі", то трохи здивовано низав плечима, кажучи: „нащо воно Вам здалось"? Однак мусівшити, бо мої „політичні переконання" вимагали, аби „малоросійський" костюм я мав. Ці мої „переконання" стали ще сильнішими, коли в шафі з книжками на тій полиці, де стояли як пам'ятка книжки мого помершого старшого брата, знайшов я несподі-

вано Шевченкового „Кобзаря“. Тоді перший раз у житті побачив і читав його. Чогось подібного на „малоросійском языкѣ“ не читав раніше та, здається, навіть і не підозрівав, що є такі книжки, писані „по нашому“. Гірко, досадно й боляче було мені, що деякі слова були для мене незнайомі, але я всім розумом своїм знав, що знайшов я тепер те, що мені потрібно було. Тепер я вже знав, уже з повною ясністю я тепер побачив, що в дотеперішніх моїх „малоросійских“ настроях, симпатіях чи „переконаннях“ міститься ще не вся правда, яку треба знати і до якої треба стреміти. Тепер мені стало ясным, що нема „Малоросії“, а є Україна.

II.

В КОЛЕГІЇ П. ГАЛАГАНА. — ГРОМАДА СЕРЕДНЄ-ШКІЛЬНИКІВ. — В УНІВЕРСИТЕТІ. — СТУДЕНСЬКА ГРОМАДА.

Літом 1897 р. я пильно студіював різні предмети, готуючись до конкурсних іспитів в Колегії П. Галагана. Загально я мав „отмѣтки“ значно вищі середньої норми; мав повне, отже, право приступити до конкурсу, бо юнаків з середніми успіхами до конкурсу не допускали. Але я відчував, що мої „патріотичні“ учителі в гімназії не навчили мене всіх предметів так, щоб я міг з цілковитою певністю йти на конкурс, тимбільше, що на конкурсні іспити в Колегії збиралось з усієї Росії доволі багато гімназистів, а приймали всього лише 7 або 8 кожного року. В осені витримав нарешті іспити, але... не попав того року в Колегію. Як пізніше виявилось, директор її з якихсь міркувань не хотів, щоб у Колегії було нас два брати (мій брат був уже в останній класі) і тому під ріжними претекстами мене відсунено. Перед мною стала дилема: або йти назад в гімназію і там продовжувати й закінчувати без перерви середню освіту, або наступного року знов таки добиватись прийому в Колегію, втра-

тивши один рік (Колегія мала лише чотири (I—IV) класи, які відповідали чотирьом вищим (V—VIII) класам гімназії). Я вибрав останнє. Звичайно, притому грало немало ролю те, що в Колегії „стипендіятів“ утримували й учили безплатно; велику ролю грало й те, що Колегія взагалі була на становищі привіліюваної школи в усяких відношеннях і це серед гімназистів було предметом заздрощів (її вважали за „аристократичну“ школу, хоч це й не було вповні правильною уявою); вплинули на моє рішення й ті інформації, які я мав про неї від брата і які свідчили про те, що там нема отієї „казьонщини“, котра нас заїдала в гімназії. Але рішальною обставиною була інша. Із видань Колегії, які привіз брат додому, я довідався про те, які були інтенції фундатора, коли він закладав Колегію і на утримання як самої її, так і вихованців-„стипендіятів“ віддав свої великі земельні маєтки в Чернігівській і Полтавській губ. Гр. П. Галаган, засновуючи Колегію, мав на меті, як людина і батько, достойно вшанувати пам'ять свого єдиного сина Павла, що вмер в юнацьких роках. Але як громадський діяч, він мав на меті створити в тодішній Росії тип нової школи, в основі чинності якої лежали б принципи англійської системи науки й виховання, про що свідчить навіть сама назва школи: Колегія — College. Само собою, що в умовах російської дійсності мета фундатора не була досягнена в такій мірі, як би він того хотів, але не можна заперечувати, що навіть в тих

несприятливих умовах Колегія в справі виховання молоді на інших засадах, ніж це було в „казьонних“ гімназіях, робила своє діло. При всім критичнім відношенні, об'єктивно доводиться визнати, що навіть така засада, як „об'єднати кращі прикмети аристократії з кращими прикметами демократії“, давала в Колегії позитивні висліди, і неодному десяткові своїх вихованців Колегія прищепила поняття гідності людської особи, етичності, громадського обов'язку, товарискиости, чести. Не дурнож в день шкільного свята, на Покрову, в стінах Колегії збирались бувші її вихованці найрізноманітніших становищ в суспільному житті, починаючи від молоденьких студентів і кінчаючи поважними ученими, громадськими діячами, високими урядовцями і т. д. В цей день в своїй Alma-mater вони почували себе членами одної родини, а ті, що не могли бути фізично присутніми в колєгіатській родині, свідчили про свій духовний зв'язок з нею десятками телеграм. Про це я чув від свого брата і, якщо не своїм розумом чотирнацяти - літнього хлопця, то своїм внутрішнім почуттям, я тягся до того принадного товариства, хотів стати членом тієї гарної родини. Але це не було все те, про що я довідався. Із ювілейного видання Колегії (в 1896 р. вона святкувала двадцятьп'яту річницю свого існування) я близьке довідався про особу її фундатора Гр. П. Галагана. Я знав тепер, що був він нащадком старого „малоросійського“ роду; що один з його предків, полк. Гнат Галаган,

був січовиком; що сам Гр. Галаган був лібералом і брав участь у підготовці акту „19 февраля 1861 р.“; ц. є. формального скасування панщини; нарешті взяв, що він був автором книжки про „малорусскій вертеп“. Писалось у тому виданні й про те, що в родині фундатора заховувались старі „малоросійські“ традиції і що навіть сама Колегія перейняла ті традиції та носить на собі печатку „малоросійського“ духу її фундатора. Це було для мене рішачим моментом. Ціною втрати одного шкільного року рішив стати і я членом родини колегіатів з „малоросійськими“ традиціями. У п'ятій класі гімназії був я лише pro forma, а на осінь 1898 р. знов явився в Колегію. Конкурсних іспитів тримати мені вже не треба було. Я скинув свій „воєнного образца“ гімназійний одяг і надів чорний цивільний колегіята.

Вже з першої хвилини свого життя в Колегії я відчув кольосальну різницю між тими відносинами, які панували тут, і тими, про які я знав із гімназії. Коли я прийшов представитись дижурному вихователеві, то він встав мені назустріч і протяг до мене руку. Підчас урядкування був він одягнений у „віц-мундір“ такий самий, який був і в гімназійних учителів. Отже, не сподівався я й іншого відношення до себе, ніж те, яке було в гімназії, і тому першою думкою моєю було, що вихователь показує на якусь несправність в моїм одязі. Я мимоволі оглянув себе. Але виявилось, що вихователь мене вітає і подає мені руку. Що більше вхо-

див я в життя Колегії, то все більше переконався в тому, що вона має багато своєрідних, передтим мені невідомих особливостей. Все життя проходило переважно в інтернаті; могли ходити „в отпуск“ тільки два рази на тиждень; вставали рано о $6\frac{1}{2}$ год.; йшли в дортуари о 10 год. вечера, а о $10\frac{1}{2}$ год. вечера всі му-сіли бути вже в ліжках. Училися самі годину рано, а потім від 9 год. рано до 3 год. пополудні йшли звичайні клясні заняття з одного-диною перервою на снідання й відпочинок; знов від 6 год. до $9\frac{3}{4}$ год. вечера училися самі або хтось із вихователів читав певний курс, що не входив в обсяг гімназійних наук. Помимо обов'язкових в гімназії предметів нас знайомили також з такими предметами, як історія культури, європейська література, історія мистецтва, креслення, теорія музики і співу та ін. Учили здібніших грати на роялі та інших інструментах; учили й танцювати. Але разом з тим учили й ремесла, так що я, напр., навчився дуже добре столярувати, а мій товариш один був первокласним токарем. Вся система науки й виховання основана була не на голому примусі чи касарняно-вояцькій дисципліні, а на впливові на юнака того оточення, в якому він живе, й на силі морального авторитету вихователів. Самий уклад внутрішнього життя не лишав нам багато часу для байдикування; та й був з нами завжди хтось із вихователів, які були разом з тим і нашими учителями, або помічників вихователів. Траплялись, звичайно, й у нас різні

хлопачо-юнацькі „вибрики“ (ми ж таки не були ангелами!), але це були порівнюючи рідкі явища в нашому житті. Основним тоном нашого життя була ділова працьовитість, добровільне стремління до засвоєння знання, пошановання до своїх вихователів і товариська солідарність між собою. Із юнаків, які приходили до Колегії із зовсім різних суспільних кол: з одного боку із панських, „аристократичних“ родин („своекошныє“) та з другого боку із „демоса“ („стипендіяты“), витворювався певний тип „колегіята“, що відрізнявся від типу російського гімназіста не тільки своїм цивільним одягом, але й своїми внутрішніми прикметами. Ці прикмети були, очевидно, в нашу користь, бо нас дуже радо приймали в товаристві і навіть „розбалували“ нас так, що ми й самі вже почували свою вищість над „гімназістом“ (не дурно-ж і „барышни“-гімназістки та інститутки були в затрудненні, кому дати „пальму первенства“: чи „воєнному“ кадетові чи „штатському“ колегіятові!). Юнаки із цілком різних соціальних кол настільки зближувались між собою, що різниця в походженні не давала себе відчувати, і між ними виникала справжня дружба й щире приятельство. Мав і я кількох товаришів-приятелів, а найбільшими моїми друзями були два стипендіяты — Ф. Т-ев та Л. Л-енко — і „своекошный“ В. Г-лідзе. Нашої волі не насилували й не придушували виявлення індивідуальності. В нас виховувалось почуття свободи, справедливості й рівності. Це були ті

засади, які були найбільшими ворогами „казьонно-патріотичного“ начальства із російського міністерства освіти. Завдяки своїм великим впливам у „сферах“ фундатор Колегії здобув для неї такий статут, якого не мала ніяка інша школа в колишній Росії.*) Колегія мала велику автономію супроти „казьонного“ начальства, і через те оті „казьонні душі“ буквально не зносили її; була вона для них більмом на оці. Вони користувались кожною нагодою, щоб якось знищити нашу автономію, підпорядкувати Колегію собі на загальних основах і з корінем вирвати „заразу вольнодумства“, яка, на їх думку, ширилась із Колегії. Не любило нас окружне начальство російського міністерства освіти, а ми, колегіяти, платили йому за це „сторицею“. Не до всього свого колегіятського начальства ставились ми однаково. Тодішній директор Колегії А. І. Дудка-Стенович, сам бувший колегіят, популярністю й симпатією серед нас не користувався через деякі свої індивідуальні прикмети, про які згадувати не хочеться; свого домашнього священника С. Т-ва ми про-

*) Між іншим в статуті значилось, що до Колегії можуть прийматись юнаки православного й греко-католицького віроісповідання, ц. є. малось на увазі приймати молодь з цілої української етнографічної території. За моїх часів один із колегіятів приймав російське підданство, бо був раніше німецьким підданим. Був один колегіят — турецький підданий. Але, оскільки знаю, австрійського підданого ніколи не було. Отже Українців з Галичини в Колегії не було ніодного.

сто не любили й цю свою нелюбов до нього виявляли в формі для нього іноді зовсім неприємній. Але до всіх чотирьох вихователів та й їх двох помічників ставились добре. Я особисто все буду з найбільшою пошаною й вдячністю згадувати свого першого класного вихователя й учителя класичних мов тактовного й висококультурного О. І. Гордієвича; вихователя й учителя історії доброго й освіченого А. П. Клячина; зовні нібито грубоватого, але в суті дуже сердечного учителя математики й вихователя З. А. Архимовича та пунктуального й строгого до нас, як і до самого себе, вихователя й учителя класика Чеха Ф. Л. Яреша. Рівно-ж найліпші спогади я виніс з собою із Колегії про обох помічників вихователів: І. А. Зелинського та П. В. Гребеневського. Хоч і які гострі сутички мав я зі своїм другим класним вихователем І. Ф. Кожиним, якого нам було призначено після димісії О. І. Гордієвича, але зрештою ми не розійшлись з ним ворогами, взаємно простивши один одному попереднє. Одно було дуже неприємне: надзвичайно багато було всяких церковних відправ. Це зрештою остогидло.

Були в нас у Колегії свої традиції чисто шкільного характеру. Одною з таких традицій були, між іншим і „Похорони Цезаря“, які справляли ми 13 березня, в день мартовських Ід. Одного з вихованців-колегіатів наряджали як убитого Цезаря і несли його на ношах, а інші колегіати виконували ролі різних персонажів із ритуалу старо-римського похорону:

були жерці, плакальниці, сенатори, ліктори, легіонери і т.д. Всі були відповідно одягнені, для чого заздалегідь приготувлялась уся необхідна бутафорія. І цікавим є те, що цю, здавалось би, цілком невинну й з погляду прихильників класичної освіти навіть похвальну традицію, оточене начальство російського міністерства освіти намагалось викорінити так, що доводилось її здійснювати напів легально та навіть (принаймні назовні) проти волі нашого колегіатського начальства, бо це останнє не хотіло з того робити конфлікту.

Ріжні інші традиції існували в Колегії й переходили, так би мовити, із покоління в покоління. Але не бачив я тих „малоросійських“ традицій, про які колись вичитав у виданні Колегії і якими вона так мене вабила до себе. Минули вже часи, коли серед учителів Колегії були члени Київської „Старої Громади“ П. Житецький та Є. Трегубов. Русифікаційні впливи сильно позначились на внутрішньому житті Колегії і тільки слабеньким огником жевріла ще згадка про колишні „малоросійські“ традиції у виді пошани до пам'яті її фундатора та його ідей. Не було кому бути носієм тих традицій. Рід фундатора зі смертю його сина припинився. Формально родові права перейшли „по вищайшому повелінню“ до далекого свояка жінки фундатора — царського „обер-егермайстера“ графа К. Ламздорфа, який до свого чисто німецького призвища „не до ладу й не до прикладу“ додав старо-українське призвище фун-

датора Колегії. Цей зросійщений німецький рід, з недоладним німецько-українським призвищем „Ламздорф-Галаган“ найменше був здатний до підтримування цілком чужих для нього „малоросійських“ традицій роду Галаганів і тому, коли після смерти жінки фундатора Колегії почесне опікування нею перейшло до отих випадкових спадкоємців прав вимерлого „малоросійського“ роду, то разом з цим прийшов і кінець родовим „малоросійським“ традиціям. Це відбилось, звичайно, і на настроях у Колегії, і через це, коли я туди вступив, то якихсь виразно означених традицій, про які писалось у ювілейному виданні Колегії, я вже там не міг спостерегти. Але всежтаки щось трудно вловиме, якийсь невидимий дух автора книжки про „малорусскій вертеп“ продовжував жити в стінах Колегії і цей дух ясно відчували члени колегіятської родини. Тому в стінах Колегії не можна було почути якогось зневажливого слова на адресу „Малоросів“, їх мови, звичаїв, традицій і т. д. Тимменше моглоб статись так, щоб хтось дозволив собі знущатись з якогось „Малороса“, як це було в гімназії, коли учитель-„кацап“ І. С. З-кий сміявся й знущався в класі з учня-„хохла“ полтавця Падалки.

Не можна сказати, щоб традиції роду Галаганів цілковито припинились у нашій Колегії. Вони збереглись в низчих верствах колегіятського „суспільства“. Живим носієм „малоросійських“ традицій родини Галаганів був колишній виховник молодого Павла, а за моїх

часів „економ“ Колегії Т. Д. Редька. Він колись „носив на руках“ свого вихованця із „малоросійської“ родини, а після його смерти приніс з собою із тої родини її традиції до Колегії. І хоч невисоку посаду мав він тут, але користувався загальною пошаною, бо всі знали про його близькість до родини фундатора та мабуть і відчували, що не хто інший, як він, є справжнім, а не тільки формальним спадкоємцем родинних традицій вимерлого „малоросійського“ роду фундатора нашої „Alma-mater“. Інтересно зазначити, що найбільшу пошану до тих традицій виявляв наш вихователь Чех Ф. Л. Я-ш. І це, між іншими, виявлялось у тому, що він був надзвичайно дружним з „економом“ Т. Д. Редькою. Цікаво й мило було дивитись, як інколи високий, поважний вихователь Чех і невеликий типовий полтавський Українець „економ“ жартували між собою, говорячи притому „руським язиком“ з характеристичними для обох націй акцентом і неправильностями.*)

Наш добрий економ, сердечний і милий Т. Д. Редька цілою своєю природою був „плоть

*) Ф. Л. Я-ш доволі довго жив у тодішній Росії та був довший час учителем гімназії. З властивою йому пунктуальністю і чесністю щодо виконання своїх обов'язків він учив нас грецької мови, але підчас перекладу на російську мову намагався також навчити нас правильно висловлюватись і „по русски“. Через те, що й сам він не знав добре „русскаго языка“, то траплялись не раз курйозні qui pro quo. Напр. він казав: „Таким родом... это неправылно по русски сказано. Не кувыркайте русскій язык“.

от плоти и кость от кости“ української етнографічної маси і таксамо, як ота багатоміліонна маса, він стихійно тримався стародавніх українських чи по тодішньому „малоросійських“ звичаїв та традицій. Але ясної свідомості чисто української, а тимбільше чинної української волі, він не виявляв, або може я того не бачив. Однак була інша людина серед тодішнього персоналу Колегії, яка ту українську свідомість мала і виявляла певну активність для поширення тієї свідомості серед людей, з якими вона входила в зносини. Був це фельдшер при домашній лікарні Колегії А. Коровай. Чи він випадково опинився на цій посаді у нас, чи були тут якісь причини, що спонукали його прийти до нас, — я цього не знаю. Знаю, що на другий рік мого перебування в Колегії у нас появився якийсь чоловік у військовій одежі „класного фельдшера“. Потім старий наш фельдшер пішов від нас, а на його місце призначено було А. Коровая. Познайомився я з ним підчас свого перебування у нашій домашній лікарні. Почалось, як звичайно, з розмови про те, чи не є я якийсь родич фундатора Колегії, а потім бесіда перейшла взагалі на тему про козацтво, минувшину „Малоросії“ і т. д. А. Коровай цілком ясно „агітував“ мене. Він знайшов у моїй особі, мабуть, непоганий ґрунт для добрих жнив із того насіння, яке хоч і обережененько, але доволі вперто він почав засівати в моїй свідомості. З цієї нагоди я лишився в лікарні пару днів довше, ніж це вимагав стан

мого здоровля. Не знаю, яким то чином до лікарні прийшов старий сліпий бандурист, який грав нам і співав козачі думи. Потім я ходив до кімнати, де жив сам А. Коровай, а він давав мені чаю з лимоном, оповідав і також співав тенорком під акомпаніємент гітари думи та інші українські пісні. Пізніше я добував у нього ріжну українську літературу закордонного видання. Читав я ту літературу на початку з трудом. Багато було слів, які я мало розумів. Це вже не „снага“ чи „згага“, якими я колись хвалився дома! Іноді доводилось при тягати на поміч своє знання латинської та французької мови, щоб зрозуміти якунебудь фразу, в якій не зовсім звичні для мене українські слова переплітались з латинщиною, а ціла фраза побудована була на зразок німецької. Але я переборював усі ті труднощі, хоч вони мене іноді доводили до розпачі. Читав усе, що тільки міг добути у А. Коровая, а найбільше захопився нелегальним виданням творів Шевченка. Цю добу вважаю за переломову в своїм житті, бо я від того часу перестав бути „Малороссом“ і став Українцем. На память виучив уривки з українського перекладу Гоголя: „Чи знаєте ви українську ніч?.. Ні, ви не знаєте української ночі. Серед неба зоріє місяць“. Агітував серед знайомих гімназістів та гімназісток. Словом, переживав усі настрої молодого українського прозеліта.

Те, чого я не знайшов у самій Колегії, я знайшов при допомозі людей, що з ними

доля звела мене там. Мій друг В. Г-лідзе зробив мені велику послугу в цьому відношенні. Його батьки—політичні емігранти 80-х років—жили довший час у Женеві, де були дуже близько знайомі з родиною М. П. Драгоманова. Після смерті М. П. Драгоманова родина його переселилась із Софії до Києва. Тут жили дружина Михайла Петровича — Л. М. Драгоманова та двоє їх дітей: молодша дочка Аріядна*) і син Світозар.***) Через родину мого друга „Гамки“ (В. Г-лідзе) я познайомився, а потім і зблизився з родиною Драгоманових. Тут власне я й найшов те, що шукав у Колегії. Зоря Драгоманов був тоді учнем четвертої класи київської 4-ої гімназії; він був молодший за нас; звичайно, що ми його не цурались, але він тоді нібито ще не доріс був до товаришування з нами. Аріядна Михайлівна (близькі звали її дуже гарним іменем „Рада“) була трохи старша за нас літами, але вона була значно серйознішою й соліднішою, ніж ми з „Гамкою“ і тому, принаймні я особисто, ставився до неї з певним „решпектом“; це не перешкоджало однак, нам бути в добрих, приятельських відносинах (пізніше Аріядна Михайлівна була нашою „старшою сестрою“, бо всі ми мали одну

*) Тепер дружина відомого українського артиста-маляра Івана Труша.

**) Живе у Києві; був членом УСДРП, а тепер близький до КП(б)У, хоч і не є, здається, її членом. Як там не є тепер, а колись „Зоря“ був моїм добрим приятелем і гарною людиною.

спільну „мамашу“ — Болгарку Домну Іванівну, яка приїхала до Києва учитись і жила у Драгоманових; Домна Іванівна казала, що по скінченні науки вона буде „зубная врач“; так воно, здається, і сталось).

Знайомство, потім і приятельство з молододу генерацією Драгоманових дало мені можливість та й нагоду бувати в інтелігентній українській родині, а це у великій мірі допомогло мені засвоїти всі необхідні елементи правдивої української національної свідомости й уникнути настроїв буйної „козакоманії“ чи солоденько-рожевої „малоросійщини“. Не тому це сталось, що ми, може, студіювали там твори М. П. Драгоманова чи вислухували якісь реферати про свої обов'язки супроти батьківщини, або виучували історію українського руху й учились самі на тому. Нічого цього не було, а були звичайні собі розмови й бесіди, які відбуваються між добрими знайомими. Але самі ті умови, в яких оті розмови й бесіди проходили, той дух, який їх наскрізь просякав, і ті люди, які в них брали участь, самі собою впливали на мої чуття й розум та спрямовували їх діяльність у певному напрямкові й зовсім навіть непомітно скріпляли мою свідомість своєї національності. Мільйони дітей родяться в умовах, які не вимагають від них такої роботи їхнього ума, яку мусіла зробити скалічена душа української дитини. То є діти пануючих націй, які від того часу, коли тільки ще починають спинатись на ноги та вимовляти перші слова і до самої

своєї старости живуть в умовах нормального зародження й розвитку свого національного почуття. Ніхто їх не намагається покалічити і навпаки, їм допомагають укріплятись в свідомості свого національного „я“. Але наші українські діти росли й виховувались в інших умовах; до них належав і я. Нам ніхто не допомагав нормально розвиватись й усвідомлювати себе національно; навпаки, нас калічили в школах різні „патріоти“, вбиваючи нам в голови „русскість“. Ті нечисленні щасливчики із українських дітей, які уродились в родинах національно-свідомих батьків, не можуть, мабуть, належно оцінити, яке велике щастя вони мали в своїм житті, коли їм не довелось іти кривулястими доріжками й плутаними стежечками, шукаючи шляху до усвідомлення себе національно. Тому-то я в юнацтві так глибоко відчував необхідність бути в оточенні родинного життя української інтелігентної родини. Хотілось просто собі прийти „у гості“ до Драгоманових і посидіти... більше навіть нічого, тільки посидіти й послухати. І високо-культурна, гуманна й незлобиво-добра покійна Людмила Михайлівна не тільки не позбавляла мене цієї можливості, але навпаки завжди з чисто-материнською ласкою поводитись з усією молодю, в тому числі й зі мною, якого знала вона зовсім ще недовго. До пам'яті покійної Людмили Михайлівни, гідної дружини свого великого мужа, я все буду відчувати найглибшу пошану. Л. М. у своїй родині підтримувала, я би до-

зволив собі так висловитись, культ памяти Михайла Петровича, а сама вона була живим втіленням того культу. І тому майже ніодна бесіда чи звичайна розмова не проходила без того, щоб Л. М. не згадала притому, які погляди на дану справу мав чи висловлював Михайло Петрович, або які він висловив-би, коли-б та справа чи питання виникли за його життя. Отже, таким чином вона вводила всіх нас, молодих, ступнево й непомітно *in medias res* світогляду й громадсько-політичної чинности одного з найвидатніших діячів українського визвольного руху. А коли ми пізніше вже висловлювали свої революційно-соціалістичні міркування й заперечували ті чи інші тези Драгоманова, Л. М. все з тою ж самою лагідністю й незлобивою добротою опонувала нам, обороняючи позиції М. П. В таких випадках часто приходило до того, що Л. М. ілюструвала деякі свої твердження фактами з минулого, особливо з діяльності російських революціонерів. Таким чином я, — та думаю, що й інші, — довідувались про обставини й факти, про які не могли-б довідатись із якогось іншого джерела. Все це надавало візитам до Драгоманових великої для мене принадності.

На літніх вакаціях 1900 р. я, як і раніше, жив у себе дома на селі і ходив у „малоросійському“ костюмі. Одного дня до нас прийшов чоловік, який також був одягнений так, як і я. Вияснилось, що то був „сидѣлец казенной винной лавки“ із сусіднього села. Прийшов,

щоб познайомитись, бо чув про те, що я Українець. Скоро ми порозумілись і рішили заснувати український гурток. Гурток був невеликий — всього п'ять людей: нас двох ініціаторів, наш учитель і двох селян. Робили ми це самотужки; ніяких звязків з революційною організацією у нас не було, але всетаки деяку „нелегальщину“ (власне галицькі видання) ми роздобули. Ідеологія нашого гуртка була дуже нескладна: українство і революційність, а нашим „теоретиком“ був Тарас Шевченко. Гурток наш був тайний; отже по-перше в своїм житті до тайної організації я належав 1900 р., коли ми в п'яток самотужки „підготовляли національну революцію“. Гурток наш існував недовго, але кинені ним ідеї були значно більш живучими. Моє „внутрішнє“ переконання домагалось права виявити себе „назовні“. Я з „Кобзарем“ ходив разом з хлопцями на „складку“, ц. є. на вечорниці, і там читав хлопцям та дівчатам Шевченкові твори. Не все у мене йшло з однаковим успіхом. Але іноді удавалось так зацікавити молодь, що вона рішучо, особливо дівчата, домагалась: „Прочитайте ще якоїсь!..“ і я читав ще, а потім ми пили горілку й закусували варениками. „Пріятное с полезным“.

У Колегії справи йшли у мене не в усіх відношеннях однаково добре. Учився я добре, а щодо „поведенія“, то тут не все було гаразд, бо стали у мене виявлятись нахили до бунтарства. Перша „неприємність“ сталася з директором. Хто був виноватий, а хто правий, я, яко

сторона, не можу судити. Сталось, однак, так, що я, виконуючи загальне бажання „колективу“, одного вечера... повибивав у директора в кабінеті вікна й розбив на столі лампу. Судили, не виправдали й зменшили „отмітку по поведенію“. Але „як нещастя, то й недоля“. Наш гарний перший клясний вихователь О. І. Г-вич пішов в димісію. Призначений був на його місце новий, дуже симпатичний В. Р-кий. Він оборонив мене й інших перед карою за те, що ми, не хочачи допустити, щоб „зрізано“ було одного, товариша, „викурювали попа Семена (С. Т-ва)“ з кляси. На превеликий жаль цей симпатичний гуманний і образований вихователь скоро вмер, а замість його нам, на домагання київської учебної округи, призначили цілком чужу духові й традиціям Колегії людину — І. Ф. К-ина.*) З цим то І. Ф. К-ном я й зазнав біди. Почалось з того, що він побачив, як я читав українську книжку. Сидів я собі якомсь тихо в салі та читав Нечуя-Левицького, коли він підійшов до мене й запитав, що то за книжка. Я сказав. Але він, побачивши слова „у концерті“, іронічно запитав, чи слово „концерт“ є українське; відповідаю, що в однаковій мірі не українське, як і не „русское“. Вивязалась дебата на тему, чи є окрема українська мова. Я доводив, що є, та

*) Молодші колеґіяти мені говорили, що І. Ф. К-ин пізніше цілком перейнявся духом Колегії і став її „патріотом“. Охоче цьому вірю, бо вже й при кінці мого перебування в Колегії він був не таким, яким прийшов до нас.

навіть мав необережність твердити, що українська мова так далека від російської, що можна її вважати близькою до... польської; в українській, мовляв, мові є багато слів таких, як і в польській, а в російській мові тих слів нема. Само собою, що І. Ф. К-ин, фільольог з освіти, легко мене на цім розбив. Не булоб це зовсім нічим надзвичайним, але К-ин на тім не спинився й почав до мене чеплятись, іронічно називаючи мене „хохлом“. Я почав на це відповідно реагувати. Зустрів він якимось мене й питає: „Ну, як поживаєте, „хохол“? Как Ваше „у концерті“?“ — „Нічого, кажу, „кацапе“... живу добре... у концерті грають“. Між нами утворились напружені відносини. Ніколи, здається, в Колегії не було такого, щоб хтось іронізував над „хохлом“. Не знаю, чи було й таке, щоб колегіят назвав свого вихователя „кацапом“ і то прилюдно.

Приблизно в цей час І. Ф. К-ин дав нам тему для „сочиненія“. Як вона була формулована, я вже не памятаю, але мали ми писати про „Полтаву“ Пушкіна. Ми з другом „Гамкою“ були вже досить „радикального образу мислей“ та, окрім того, він був до певної міри українофілом, а я був Українцем. Отже ми в двох „сочили“ по совісті. Мазепа у нас вийшов борцем за свою батьківщину — „Малоросію“, цар Петро — розбійником, а Пушкін підлабузником. Стався скандал. Нам К-ин не хотів повернути зшитків з нашими „сочиненіями“ та грозився відіслати до попечителя шкільної

округи. Лише завдяки інтервенції інших вихователів інцидент був ліквідований, але нас попереджено, щоб так ми більше не писали.

І мимоволі в своїй пам'яті порівнюю я відношення до „хохла“ та його мови збоку іншого нашого вихователя Чеха Ф. Л. Я-ша. Він якось на своїй лекції зауважив, що я читаю „нелегально“ книжку. Прийшов до мене, взяв книжку тогож таки Нечуя-Левицького, подивився й вертаючи її мені, сказав: „Хорошая, только ее слѣдует читать не на урокъ греческаго языка“. А потім він став цілій клясі оповідати про те, що „малорусскій язык“ є одною із славянських мов; що мова ця має свої особливості, які є й у інших славянських мов, напр. чеській і словацькій і т.д. Я тоді довідався, що і в чеській мові іноді старо-славянське „ѣ“ переходить в „і“, подібно до української.. вітр, сніг. Ф. Л. Я-ш не був, розуміється, ворогом Росії, але була це культурна людина.

Наприкінці третього року перебування в Колегії приключилась мені зовсім неприємна історія з „патріотичним“ начальством. Все вийшло ізза недокурка. В самій Колегії та в приватних домах курити нам не заборонялось, але в публичних місцях та на вулиці, щоб уникнути неприємностей з окружним начальством, не рекомендувалось. Якось виходячи від знайомих я кинув на вулиці згаслу папіросу. Невідомий мені чоловік в уніформі міністерства освіти причепився до мене, домагаючись, щоб я назвав своє прізвище. Я не назвав себе й

порекомендував йому йти собі своєю дорогою. Через те, що він все чіпав мене, то я трохи вийшов з рівноваги й погрозив йому, що коли не відчепиться, то... битиму. Чоловічок той у „казенній“ уніформі розкудкудакався й побіг. А потім вияснилось, що то був помічник попечителя шкільної округи. Мене знов судили в педагогічній раді. Становище моє було дуже погане: з директором уже вийшло „непорозуміння“; свого вихователя назвав „кацапом“, а предмет його любови А. С. Пушкіна — назвав підлабузником; „попа Семена“ із класи „викурював“. За мене оступились три вихователі. Отже три на три, але директор, яко *primus inter pares*, мав два голоси. Словом, хотіли вигнати з Колегії і тільки змиловившись надо мною обмежились на тому, що знов зменшили мені „отмѣтку по поведенію“ та взяли заяву про те, що я сам вихожу з Колегії. Ця заява лежала в канцелярії і її кожного дня могли пустити в рух. А колиб мене викинули, то в середню школу я уже не попавби, бо до VIII. класи взагалі приймали з великим трудом, а колеґята (та ще з моєю „атестацією“) і зовсім не прийнялиб через загально-відоме „вольнодумство“. Під таким Дамокльовим мечем пройшов останній рік мого перебування в Колегії. Інцидент з помічником попечителя викликав у мене люту ненависть до „казенных душ“ і „патріотично-вѣрнопоподданных“ педагогів, бо я не чув себе в суті речі винуватим у тому інциденті: я строго додержувався прийнятих у нас

порядків і на вулиці ніколи не кури́в, а „казенная душа“ із несимпатії до коле́гія́тів твердила явну неправду, нібито я кури́в, чеплялась до мене і тим спровокувала мене на різкість. Ота ненависть до педагогічної російської бюрократії (та бачу тепер, що й, напр., колишня австрійська не була кращою!) глибоко запала в мою душу. Я ще й тепер не можу спокійно дивитись на якогось бородатого російського гімназійного вчителя (в тому числі й на бувшого російського учителя, хочби й тепер українського „професора“!), бо він мені нагадує о того „учителишку“, який оказався помічником „попечителя“ і мало не спричинив катастрофи в моїм житті. Все здається, що під бородою „лопатою“ ховаються негарні уста, перекивлені підступно-єхидною усмішкою, а зпід окулярів зорять „патріотично-казенні“ очі. Ненависть до „вѣрно-подданных“ викликала зпочатку бажання помсти, але пізніше перетворилась в бунтарсько-революційній настрій, який штовхав до шукання можливости виявити його чинно.

Ще минулого року я вже був настільки „революціонером“, що ходив на демонстрацію, яка мала відбутись на Хрещатику. Памятаю, як по хідниках з підозріло-загрозливим спокоєм ходив численний натовп людей, переважно студентів і робітників і тут же стояли відділи поліції; як з хідника на середину вулиці вибіг довговолосий чоловік, розгорнув червоний прапор, а слідом затим з обох хідників збіглись до нього люди й пішли в напрямі до Ду-

ми. Як вискочили з Бесарабки козаки, а дальше блискали багнети війська, що сюди наближалось. Кроків 4—5 від мене піднеслась вгору рука з товстою палицею й опустилась на голову пристава; коли з тієї голови спала поліцейська „фуражка“, то другий удар палиці прийшовся просто по лисій голові; пристав упав. І такий жахливо-неприємний був отой сухий хряск удару палиці по лисій голові! Бились з „городовими“ та рвали на них зброю. Потім наскочили козаки; гнали на конях по вулиці і хідниках; били нагайками. Дістав і я тоді „от руки самодержавія“ перший удар. Правда, це була не рука самодержця, а звичайна рука донського козака, який упоров мене нагайкою по плечі, але й цей „лихой“ козачий удар цілковито вистачав для того, щоб в моїй душі скріпились відповідні почуття, а ум став працювати у відповідному напрямкові. Ота „самотужня“ революційність, яка була в нашому сільському гурткові, була в значній мірі наслідком внутрішнього процесу, що відбувся в мене після дошкульного „навчання“ нагайкою. Ні в „програмі-мінімум“, ні в „програмі-максимум“ нашого „самотужнього“ гуртка (притому програмі неписаній) нічого не було ясно означеного щодо наших „конечних цілей“. Була то більше настроєво-туманна революційність, змішана з романтизмом підвищено-загостреним національним почуттям. Не могли ми, очевидно, внести в свою „програму“ більшої ясности, бо й самі добре не знали, до чого маємо „стремі-

ти“ і за що маємо „змагатись“. Щоб знати те, треба було ще дечому навчитись; а щоб навчитись, треба було попасти у відповідне оточення, де оту науку можна було здобути.

Моя революційна наука почалась в Українській Громаді середнєшкільників; членами її були учні середніх шкіл. Зв'язав мене з Громадою мій старший товариш по Колєгії В. Шарко (його прізвище офіційно писалось „Шарковъ“, але він кінцівки „въ“ не визнавав і звав себе „Шарко“). Був він одною клясою вище за мене, хоч ми мусіли б бути в одній з ним клясі, бо я не зі своєї вини спізнився на один рік при вступі в Колєгію. Він бачив, як я читав українську літературу. Були ми з ним дуже дружні; отже, він попереду розповів мені про існування Громади середнєшкільників, а потім запропонував до неї вступити, що я виконав негайно й без вагання.

Організаційно наша Громада охоплювала київські хлоп'ячі гімназії, нашу Колєгію, деякі дівочі гімназії, „реальне училище“ та київську духовну семинарію. Розділялась вона на окремі гуртки, в яких були організовані середнєшкільники територіально близьких шкіл. Всіх тих окремих гуртків я не знав. Пригадую, що той гурток, до якого належав я, складався з учнів першої, другої й четвертої гімназій та нашої Колєгії. Другий доволі великий гурток був на Печерському, його осередком була пята гімназія. Був також гурток на Подолі. Мабуть були ще й інші гуртки, але тепер я вже точно цього

не пригадую. Скільки було організованих членів Громади, сказати доволі трудно, бо склад її змінювався. Лише, порівнюючи, невелике число її членів складало стале ядро організації. Серед того більше-менше постійного складу Громади середнєшкільників з 1900-2 р.р. пригадую собі імена таких своїх колишніх товаришів по Громаді: Вадим та Борис*) Шаркови, М. Болотов, М. Навроцький, Б. Матюшенко, А. Колесницький, Віктор Чеховський, В. Липинський, Петро Мазюкевич, Настя Грінченківна, М. Косач, С. Драгоманів, Л. Юркевич. Останні три були трохи молодші за нас.

Життя й чинність Громади йшли переважно в гуртках, бо збиратись на загальні збори було майже неможливим; Громада була тайною організацією, отже мусіла провадити свою чинність конспіративно. В гуртках читали гуртом нелегальні видання, відбувались різні реферати з дебатами й звичайні товариські сходи. Громада мала свою власну нелегальну бібліотеку, але книжки та іншу літературу діставали ми також і від української студенської організації. Іноді бували у нас на зборах і старші товариші-студенти; вони також читали у нас реферати або брали участь в дебатах чи бесідах. Окремі гуртки були зв'язані між собою через своїх представників; на чолі цілої Громади

*) Покликаний до війська по мобілізації 1914 р., як прапорщик резерви Борис Шарков був убитий в однім з перших боїв, якими розпочалась світова війна.

стояла її Рада (а, може, назва виконавчого її органу була „Комітет“), яка була в зносинах зі Студенською Громадою, а через неї і з Р.У.П.

Якогось певно-означеного партійно-політичного напрямку Громада середнєшкільників зпочатку мого в ній перебування не мала. Коли я до неї вступив, то вона була скоріше національною культурно-освітньою організацією, але небаром потім цілком ясно означився в ній вплив Р.У.П., так що фактично Громада була вже РУПівською партійною організацією середнєшкільників. Можливо, що це було одною з причин того, що частина членів Громади середнєшкільників відійшла від неї, не хочачи переходити з „культурництва“ до „політики“. З тими своїми товаришами, що в ній залишились і далі, пізніше зустрівся я в організації й роботі Р.У.П.

Із першої, такби мовити „культурницької“, доби існування Громади середнєшкільників, добре мені врізався в пам'ять один реферат по формі нібито „культурницький“, але по суті глибоко-політичного змісту. Зібрались ми в помешканні Косачів на Маріїнсько-Благовіщенській вулиці (я був дуже вражений тим, що в такій „панській“ родині побачив умеблювання в українським стилем).

Реферат мав нам прочитати К. В. Квітка про українську пісню. В кімнаті сидів бандурист (той самий, що був у нашій колегіяльній лікарні). Вступне слово сказала О. П. Косач („Олена Пчілка“); потім грав і співав думи

бандурист, а К. В. Квітка давав різні пояснення, інтерпретації й оцінку їх в історичній перспективі. Не знаю, — може я й помиляюсь тут, але здається мені та навіть я так думаю, що свій чи то реферат, чи то бесіду, К. В. Квітка побудував так майстерно, що вона справила на присутніх величезне вражіння. Своїми поясненнями К. В. Квітка не тільки розворушував глибини приспаної української свідомости, але й підводив під неї науково-розумову підвалину. Я вийшов з помешкання Косачів у якомусь підвищено-напруженому настрої, бо замість „культурницького“ реферату я почув там політичну промову на тему українського сепаратизму. За другої — так би мовити „політичної“ — доби Громади вже цілком ясно відчувалось в житті Громади зверхнє керовництво Р.У.П. Це вже відбивалось і на самому характері рефератів та бесід, предметами яких стали вже головні питання політичної й соціальної природи. Ми одержували видавані Р.У.П. проклямації й різну іншу літературу. Іноді виконували всякі дрібніші доручення партії, переважно, звичайно, технічного характеру, в роді переписування гектографським чорнилом проклямацій, переховування партійних видань чи підшукування квартир. У перше тоді я прочитав орган Української Революційної Партії — „Гасло“.

У Громаді середнєшкільників розбуджено в мене інтерес до соціально-політичних питань. Тим самим викликано й потребу ближче ознайомитись з цими питаннями та знайти обґрун-

товання для своїх поглядів. В цих своїх шуканнях я знайшов собі добрих товаришів в особах двох приятелів „Гамки“ (В. Г-лідзе) і „Капітана“ (Ф. Т-ва). У Колегії ми мали повну змогу знайомитись з літературою, з якою в кого було бажання ознайомитись. Ми могли вільно користуватись доволі багатою бібліотекою самої Колегії, могли добувати книжки й на стороні (і ми добували та приносили їх з собою, в тім числі й нелегальщину). Ніхто не забороняв нам читати те, що ми хотіли і навпаки в цьому відношенні йшли нам назустріч. Не було тут так, як в гімназії, що коли просиш було в бібліотеці якусь книжку, то ризикуєш почути через кватирку у вікні голос „казенного патріота“, який з того боку гукав: „Какова класса? Это еще рано читать“. В Колегії не забороняли нам духовно розвиватись. Отже ми й читали собі вільно. Найбільш захопила мене книжка Желѣзнова „Политическая економія“. Вона відкрила цілі горизонти, яких я раніше не бачив, чи просто ними глибше не займався. Ми з „Капітаном“ ґрунтовно її простудіювали, і це було першим і основним елементом нашого марксистського світогляду.*) Але мене надзвичайно інтересувала ще й інша галузь знання — природничі науки, які в наші часи не входили в програму середніх шкіл. Займався я читанням книжок також і з цієї галузі. „Фи-

*) Ф. Т-ев („Капітан“) став пізніше діяльним членом РСДРП.

зіологіческія очерки“ Сѣчекова, „Физиологія растений“ Тимирязева, „Происхожденія видов“ Дарвіна — ці три книжки означили напрям моєї думки в галузі природничих наук. Мінто, Вундт, Льюїс, Бокль, Спенсер, Ліпперт, Дрепер, Чернишевскій, Добролюбов і т. д. приходили нам на поміч в шуканні того шляху, на який ми мали ступити в недалекому майбутньому.

Кінчався четвертий і останній рік нашого перебування в Колегії. Для мене цей рік не ознаменувався якоюсь більшою неприємністю. Навіть мені було краще, ніж попереднього року, бо вже мене ніхто не чіпав і я нікому „авантури“ не робив, а з „кацапом“ І. Ф. К-ним ми помирились і навіть він часто сам мене кликав піти погуляти чи „поухаживать за дѣвицами“. Перед нами стояло питання, куди йти далі. Нас чотирьох приятелів, — В. Г-лідзе, Л. Л-щенко, Ф. Т-ев і я — на своїм „конкляве“ обмірковували це питання. Перших трох скоро вибрали свій дальший шлях: Л. Л-енко йшов на чисту математику, Ф. Т-ев — на юридичний факультет, В. Г-лідзе — на природничі науки, а я хотів іти до Лісного Інституту чи на агрономію Київської Політехніки. Однак, наше „конкляве“ було тієї думки, що природничі науки треба учити з „филосовской точки зрѣнія“, а не „как ремесло“, значиться не як прикладні науки. Радили, щоб і я йшов на університет разом з В. Г-лідзе. В кінці травня 1902 р. кінчились наші випускні іспити. Л. Л-енко, Ф. Т-ев і я одержали по золотій медалі (власне свідоцтво про право на

золоту медаль, бо ніяких нагород в Колегії не було; свідоцтво те давало нам право учитись безплатно в університеті); В. Г-лідзе також добре кінчив. Нам, стипендіятам, дали від Колегії повну цивільну екіпіровку та ще по 200 рублів „на первое обзаведеніє“ і ми покинули стіни своєї Alma-mater, де переживалось чимало тяжких і неприємних хвилин в житті, але з якою звязано багато світлих і радісних спогадів.

Після іспитів відвідав я свого хворого брата, який жив на Кримі в родині мого товариша по Колегії В. П-ва. Жив на самому півдні Криму в Кореїзі, недалеко Алупки і в 12 верстах від Ялти. Прекрасним показався Крим і чарівним Чорне Море. Жив я серед людей культурних, освічених. По сусідству був маєток Токмакових, куди літом часто збирались кращі люди із російської ліберальної інтелігенції; сама родина Токмакових також була високо-культурною, освіченою, інтелігентною. У Токмакових тоді жили проф. С. Буглаков з дружиною, дочка Токмакова — відома видавниця наукової літератури М. І. Водовозова, син студент-філософ, молодша дочка. Надзвичайно інтересно було бути в їхньому товаристві. В недалекому містечку був „Народный дом“, збудований Токмаковим; там читались лекції й улаштовувались музикально-вокальні вечорі. Мій брат зорганізував струнну оркестру, яка грала також там (навіть я при всій своїй музичній безталанности грав в оркестрі). Познайомився я тут з молодшою дочкою Л. Н. Толстого Татьяною, яка

жила тоді з хворим батьком на Кримі. Л. Н. Толстой запросив нас до себе; їздили й грали йому, а він хвалив гру нашої імпровізованої оркестри (не знаю, як це треба оцінити, бо погляди Толстого на музику особливі й оригінальні). Зрештою мав честь стиснути ту руку, яка писала „Войну и Мир“. Затівали поставити в Народному домі Гоголевого „Ревізора“. Мав я грати роль городничого, яку знав уже, бо грав її в Колегії, але режисер московського театру Ухов сказав, що в мене подекуди проскакує „малоросійській акцент“, і пропонував грати роль судді Ляпнина-Тяпкина, який (з цілком „кацапським“ призвищем) через щось, на думку Ухова, міг говорити з „малоросійським акцентом“, а Миргородський городничий Сквозник-Дмухановський (скорше „хохол“, ніж „кацап“) мав говорити „на чистом русском языкѣ“. Я не погодився з інтерпретацією Ухова, не схотів відступити „кацапам“ свого земляка-городничого, в репетиціях більше участі не брав і скоро звідти поїхав. Погостивши ще якийсь час в маєткові батьків свого приятеля „Гашки“, в степу близько Теодозії, на кінець літа вернув я додому. Гарний був то час юнацький.

На осінь 1902 р. поїхав я учитись в університеті. Нові умови життя, клопоти буденщини, яких не знав протягом чотирьох років перебування в Колегії. Взявся я за студії природничих наук „с философской точки зрѣнія“. Маса нового знання із різних галузей природничих наук полилась із уст університетських профе-

сорів. Слухав, занотовував, старався затамити й усвідомити. Але хотілось знати ще більше, і я ходив слухати викладів професорів інших факультетів. Прослухав курс психології і логіки у проф. Челпанова, історії філософії у проф. Гілярова і політичної економії у доц. Желєзнова. Найбільш старанно з усіх предметів чужих факультетів слухав курс політичної економії, читаний тоді ще доцентом, а пізніше професором Желєзновим. Прекрасний був лектор і ясного ума людина. Слухати його лекції було просто насолодою, так гарно, логічно, послідовно й доказово він викладав свій предмет. Я вступив в університет, маючи вже основні елементи світогляду: „Марксізм і Дарвінізм“. Наукове обґрунтування Дарвінізму давало мені студіювання предметів свого факультету, а в лекціях Желєзнова я чув наукове обґрунтування марксізму, бо й сам Желєзнов був марксистом, хоч і легальним. Але особливо цінними з цього погляду були реферати й дебати з приводу цих рефератів, які відбувались в семінарі під розумним, умілим кермуванням Желєзнова. Фактично це були дебати, в яких боролись дві революційні течії: марксистів і народників. Ні для кого, здається, не було секретом, що під фірмою марксистів виступали члени нелегальної партії соціал-демократів, а під фірмою народників — соціалісти-революціонери. Особливо інтересно і навіть талановито виступав у дебатах на боці марксистів старшого вже віку чоловік (думаю, що він не був студентом) — член жи-

дівської соц.-дем. партії „Бунд“. Велику користь я мав від слухання лекцій Желєзнова та відвідування його семінара, яка збільшувалась ще через те, що тут довідувався про ріжну літературу, яку потім студіював уже самостійно. Наслідком слухання тих лекцій, участі в семінарі та самостійного студіювання засвоїв я собі марксистську ідеологію.

Разом зі вступом до університету я із члена Громади середнєшкільників став автоматично членом Української Студенської Громади. Зустрів тут своїх товаришів по Громаді середнєшкільників, але багато зустрів тут і нових для мене осіб—старших за мене членів Студенської Громади. Із тих старших членів Громади, що їх раніше я не знав і що їх відразу чи трохи пізніше пізнав тут, зокрема пригадую собі добре Д. Антоновича, Ол. Скорописа-олтуховського, М. Порша, М. Ткаченка, А. Гука, М. Барбара. Менше довелось зустрічатися з іншими і тому їх прізвища призабулись. Добре ще памятаю В. Базилевича, А. Лівіцького (знав, що обидва вони бувші колеґіати) і В. Козиненка. Із молодших пригадую собі В. Степанківського, М. Троцького, Д. Піщанського. Чомусь у моїй памяті не збереглась згадка про П. Канівця, як члена Студенської Громади, хоч я з ним познайомився якраз у той саме час; не знаю, чи був він навіть формально членом Громади. Здається мені, що зрідка появлявся й В. Винниченко, який тоді вже був не студентом, а „вольноопредѣляющимся“. Центральними фігурами

були, без сумніву, три її члени: Д. Антонович, М. Порш і М. Ткаченко. Душею Громади був повний кипучої енергії й чинної волі Д. Антонович; виділявся розумний, самовпевнений М. Порш, що завжди авторітетно говорив на зборах, заклавши руку за борт розстібнутого на два гузики студеньського сюртука; їх доповнював своїм аналітично-теоретичним розумом М. Ткаченко, трохи флегматичний у своїх промовах, але повний внутрішнього огню, що світиться в його впалих темних очах. Чільне становище займав А. Лівіцький. Серед інших членів Громади визначались також розсудливо-спокійний Ол. Скоропис-Йолтуховський — з професорськими окулярами на носі; нервово-рухливий А. Гук — постійно з папіроскою в руках, на яку він все фукав, хвилюючись під час промови; завзятий, трохи з нахилом до мереторичності, студент-медик М. Барбар, який своїм любим слівцем „очевидячки“ починав кожне своє власне твердження й кожне заперечення чужих думок. Ідеологія Студеньської Громади, коли я до неї вступив, була цілком виразно соціалістично-революційною. Тепер це все, звичайно, являється більш, ніж зрозумілим, бо всім уже тепер відомо, що провідники тодішньої Студеньської Громади були разом з тим і чільними особами в Р. У. П. Серед членів Громади були, здається, й такі, що схилились більше до „культурництва“, але було їх, оскільки пригадую, всього лише кілька людей і на роботу Громади впливу вони не мали. Напрям життя

й чинности Громади визначала переважна більшість її членів, що були настроєні революційно й соціалістично. Оскільки собі пригадую, ота вся соціалістично-революційна більшість членів Громади була прихильниками марксизму; бодай я не пригадую собі, щоб на зборах Громади виступали її члени з ясно-означеною народницькою ідеологією. Один характеристичний для тодішніх настроїв Громади факт релефно зафіксувався в моїй пам'яті. Збори Громади відбувались в старому домі Антоновичів. На цих зборах з'явився невеликого росту, сутулий студент В. Ленко — представник варшавської Студенської Громади. Він пропонував установити тісніший зв'язок з їхньою Громадою і виставляв певну плятформу, на підставі якої малаб провадитись спільна праця. Ці основи для співпраці малиб бути цілком „культурницького“ характеру: він головно налягав на необхідність організовувати українські студенські бібліотеки, улаштовувати реферати, утворювати дослідницькі гуртки та закладати українські їдальні. Пропозиція представника варшавської Громади зустріла надзвичайно гостру критику збоку членів нашої Громади. Особливо різко виступав Д. Антонович. Він говорив, між іншим, у своїй промові, що коли піти шляхом, який пропонують Варшавці, то можна дійти й до того, до чого дійшов „артільний батько“ М. Левицький, ц. є. брати гроші від царя на „культурні цілі“; треба, казав він, валити самодержавя, робити революцію, а не займатись „куль-

турною працею“ та закладати їдальні. Пропозицій варшавської Громади наша Громада не прийняла і кликала Варшавців стати на шлях революції. Сильно невдоволений позицією нашої Громади представник Варшавців В. Ленко не залишився далі на наших Зборах.

Перебування в числі членів Студенської Громади було для мене лише етапом на шляху до праці в партійній організації Р. У. П. На початку 1903 р. із молодших членів Громади виділено кілька чоловік, із яких був зорганізований „гурток пропагандистів“. До цього гуртка притягнуто й мене. Метою гуртка було підготування його членів до партійної роботи, як пропагандистів. Нашим провідником був М. С. Ткаченко; під його керівництвом члени гуртка пропагандистів читали реферати на різні теми партійної програми й тактики та розбирали загальні питання соціалістичної науки*). Напрямок гуртка пропагандистів був виразно-марксистський, і сам наш провідник М. С. Ткаченко освідчував себе, як послідовного марксиста. Поруч з чисто теоретичними питаннями члени нашого гуртка пропагандистів знайомились з методами практичної роботи серед робітництва та селянства, виробляючи чи знайомлючись з уже виробленою програмою курсів, які ма-

*) Я довго вважав за свого „хресного батька“ в революції — М. С. Ткаченка. Двацять років пізніше, вже на еміграції у Відні, казав мені Д. В. Антонович, що то вони удвох визначили мене, як відповідного до революційної партійної роботи. Отже, тепер я вже знаю, що маю не одного, а двох „хресних батьків“.

лось на меті організувати із кращих та здібніших членів партії — робітників і селян. В гуртку пропагандистів був я недовго, бо скоро потім, тогож таки 1903 р., мене притягнуто до безпосередньої практичної роботи Р. У. П. Хоч і раніше ми виконували різні партійні доручення, але було то нібито для нас не цілком обов'язковим, бо ми ще були всього тільки членами Студенської Громади, яка була, правда, під безпосереднім впливом Р. У. П., але формально не була її складовою частиною. Тепер мені вже оголошено, що я буду працювати, як пропагандист, при Комітеті Київської Вільної Громади Р. У. П. Хто і як мене вибрав, того я не знаю, але фактично з 1903 р. я став членом Української Революційної Партії.

Тепер я мав уже брати участь в революційній роботі та виконувати різні функції чи партійні доручення в порядку партійної дисципліни, не тільки як симпатик-добровольник. Без вагань і сумнівів вступив я на шлях революційної соціалістичної боротьби, хоч мене до того не могли стимулювати почуття класової ненависти до визискувачів чи свідомість своїх класових інтересів. З молодечим запалом і вірою прозеліта йшов я на цей шлях, бажаючи покласти і свою лепту на користь тієї великої справи, яка мала привести до визволення з кайданів політичного рабства й усунення соціальної нерівності та національного поневолення.

III.

РЕВОЛЮЦІЙНА УКРАЇНЬСЬКА ПАРТІЯ. — УКРАЇНЬСЬКА СОЦ.-ДЕМ. СПІЛКА.

Не маючи найменшої претенсії бути істориком Р. У. П., бо це далеко краще виконають інші її активні члени, або дослідники українського революційного руху, нотую лише уривки своїх спогадів з того часу. Моїм провідником і вчителем „революційної практики“ був П. П. Канівець. Він дбайливо навчав мене різних прийомів революційної роботи, вироблених на підставі досвіду і практики українських і російських революціонерів, чи винайдених ним самим. Памятаю, як він показував мені способи ношення проклямацій, літератури, друкарського шрифту і т. д. (проклямації треба було носити під одежею на спині й на грудях; хоч це й не так кидалось у вічі, але товста верства паперу страшенно пекла спину й груди; шрифт треба було носити на животі, що також не справляло ніякої приємності); він знайомив мене із способами уникнути переслідування шпівонів; перечисляв усі відомі йому „проходні двори“, якими можна користуватись при втечі від переслідування і т. п. Особливо рекомендував мені покійний П. П. Канівець („Кавун“) в револю-

ційній праці обмежувати круг людей, з якими зноситься, тільки тими, які для цієї праці потрібні; радив не втикатись нігде без потреби; все тримати в пам'яті і по змозі не мати жадних записок та ховати старанно своє ім'я. Ці правила чи не найбільше допомогли мені в дальшій моїй революційній праці; я, дійсно, мав стосунки тільки з обмеженою кількістю партійних товаришів і, здається, мене також мало хто знав.

П. П. Канівець передав мені зв'язок з партійним гуртком на Пріорці. Гурток був невеликий — шість чи сім людей. Були це поденні робітники, що працювали на тутешніх фабриках, але всі вони були ще зв'язані й з селом та своїм домашнім господарством. Члени цього гуртка підтримували зв'язки зі своїми односельчанами, які їх відвідували у Києві, або до яких їздили самі члени гуртка, бо вони були переважно селянами близьких до Києва сіл. На весну члени того гуртка вертались до своїх господарств, і тому робота гурткова припинилась. Чи відновилась вона пізніше, не знаю. У другому гурткові на Подолі був я тільки один раз. Було зібрання на одній із вулиць, недалеко Константинівської. В робітничій квартирі зібралось 10-12 людей, перед якими я мав свій „виклад“. Маю вражіння, що на тому зібранні не були присутні всі члени гуртка (мабуть із конспіративних міркувань) і що він був більш численним. Пам'ятаю, що мав зв'язок і носив літературу одному робітникові в майстерні меб-

лів, яка була на Васильківській вулиці. Посилали мене для пропаганди в район м. Макарова. Із Києва, разом з якимсь макаровським Бундовцем, їхали ми „діліжансом“ чи властиво жидівською балагулою (був це якийсь „ковчег“, колишня панська карета з рештками колишньої суконної оббивки в середині, в якій була гибель блох). В Макарові дали мені звязки до сусідніх сіл. Побував я в трьох селах (не пам'ятаю, як вони називались). Тут не було якоїсь постійної, стало-функціонуючої організації, але були звязки з окремими активнішими селянами, які в свою чергу тримали звязок з іншими селянами, прихильними до ідей Р. У. П. Зокрема, коли я приїздив у село, то доволі скоро й легко навязувались зносини з усіма прихильниками, які увечері приходили на збори. За вістунів не тільки в своїм селі, але й до сусідніх сіл були переважно жінки. Їм, очевидно, з погляду конспірації зручніше було виконувати ці функції. Пригадую собі, з якою увагою й дбайливістю ставились до мене селяни і як старались „догодити“ та заховати від очей начальства й попа.

Передавав мені один звязок Б. Матюшенко (здається, він був тоді членом Київського Комітету). Передача цього звязку відбувалась „таємничо“ на пустирі між Малою-Володимирською (пізніше Столипінською) і Несторівською вулицями, де потім побудовано великі дома й прокладено Святославську вулицю. Беру слово „таємничо“ в лапки через те, що нам тільки зда-

валось, що то була тайна для наших ворогів. Було це вже цілком увечері; нам присвічував місяць. Прийшов Б. Матюшенко, а за ним і другий чоловік. Ми познайомились і умовились, що я маю в близьких днях до них приїхати й привезти літературу. Передати йому ту літературу я мав у Фастові, а колиб його там через щось не здибав, то мав її відвезти до Білої Церкви і там передати на певну адресу. Не можу собі й тепер ще зясувати, що саме було в того чоловіка таке, що не викликало симпатії й довіря до нього. В означений день я повіз літературу, але у Фастові не висів, а просто поїхав до Білої Церкви і там її передав кому слід. Внутрішнє чуття говорило мені, що треба якось уникнути тієї людини. Пізніше виявилось, що був то провокатор Кочоровський. Через того провокатора Б. Матюшенко скоро потім опинився в тюрмі.

В цей приблизно час довелось мені зустрітись з видатним членом Р. У. П., якого передтим не доводилось бачити. Був це В. М. Чехівський. Не пригадую вже собі добре, яку я мав до нього тоді справу. Був він тоді учителем духовної бурси і там же жив. Справив на мене В. М. Чехівський надзвичайно добре вражіння; особливо вразили мене його солідність і позитивність. Виходячи від нього й несучи якісь конспіративні речі, подумав собі, що тут, у бурсі, дуже добре з конспіративного боку місце: просто „у христа за пазухою“. Думав, що жандармерії і в голову не приходить шу-

і тут крамолу. Я тоді ще мало знав жан-дармів.

Весною склав я в університеті іспити за перший курс. Склав їх дуже добре і тим закріпив за собою право безплатно учитись і на другий рік. Це мені потім дуже пригодилося. Літом жив у себе в дома. дучи по тих звязках, які були в мене ще з того часу, коли ми заснували свій „самотужний“ гурток, почав я тепер провадити цілком партійну роботу. Розвивалась вона досить добре, кинені колишнім нашим гуртком революційні ідеї не тільки не завмерли, а навпаки поширились і поглибились. За короткий порівнюючи час удалось заложити партійні гуртки в цілому ряді сіл. Центральною організацією була Оголівська. Із Оглава звязки розходились до Требухова, Красилівки, Перечуд, Стариці (полтав. губ.), Димерки, Русанова, Бобрика й ін. Був охоплений цілий район, при тому немалий. Організація була цілком правильна: виборні представники в гуртках, членські внески, постійні зносини, організація між собою й зі мною. Памятаю, як при заложенні гуртка у нашім селі наш тихий й скромний учитель Ю. В. Б-ло із своїх невеликих учительських заробітків дав 5 золотих рублів на партійну справу. В осени й зимі, коли я був у Києві, та наша організація продовжувала існувати й розвиватись далі. Цікаво зазначити, що свою роботу в Оглаві я почав серед штундистів. Їх передтим „православні християни“ побили, після того, як приїзжий місіонар не

зміг їх навернути на „лоно православної християнської церкви“. Їхній протестанський дух супроти офіційної церкви був добрим ґрунтом для засвоєння революційних ідей та ідеї боротьби проти соціальної нерівності. На початках своєї акції я змушений був навіть користуватись текстами із святого письма (спасибі „поп Семен“ у Колегії добре мене намуштрував у цій справі!). Потім потреба в цьому зовсім відпала. Для конспірації я користувався своїм знайомством з родиною тамошнього пана-поміщика Д. А. В-ного, до якого „паничем“ їздив на ровері „у гості“, а потім тихенько, пішечком ішов на збори. Пробирав, між іншими, притягти до роботи свого приятеля з гімназії Гр. Чупринку, але він тоді, на жаль, переживав добу страшного „п'янства-буянства“; вічно мав конфлікти з поліцією, робив усякі „вибрики“, але до систематичної революційної роботи не був здібний. Членство в тій нашій організації вербувалось майже виключно із біднішої частини селянського й почасти козацького населення; це були люди, що не могли вже існувати з прибутків свого сільського господарства та змушені були шукати додаткового заробітку чи то в ремісництві чи в поденній, або сезонній праці. Був це напів спролетаризований сільський елемент, що вже ясно відчував спільність своїх інтересів з міським пролетаріатом.

Вернувшись на осінь знов до Києва, продовжував я свої студії в університеті і разом з тим працював при Київським Комітеті. Їздив до

м. Сміли на Київщині, де мав бути гурток українських робітників на тамошній цукроварні; однак, я не знайшов там якогось гуртка, було там лише 2-3 симпатики Р. У. П. із числа робітників. Виконував окремі доручення Комітету щодо підтримування зв'язку з гуртком робітників у Києві, на чолі якого стояв О. Лола—єдиний робітник, якого я тоді бачив серед діяльних членів Р. У. П. (Пізніше довелось пізнати ще й Я. Левченка). Але найбільше я турбувався про справи „свої“ організації в районі Оглава, з якою підтримував живий зв'язок. В зимі 1903-4 р. святкували в Києві ювілей М. Лисенка. На цей ювілей приїхала також делегація від галицьких та буковинських Українців, а в числі делегатів був і Лев Ганкевич, тоді ще студент-правник. Л. Ганкевич привіз з собою літературу Р. У. П., в тім числі й 100 прим. „Доброї Новини“. Приніс ту літературу Л. Ганкевич просто до мене на помешкання. Я заховав її і пішов з дому разом з Л. Ганкевичем, щоб показати йому коротшу дорогу до готелю „Франція“, де спинились галицькі делегати*).

*) Був я тоді здивований, що серед галицької інтелігенції так багато „докторів“. Думав я тоді, що то все лікарі і що Галичани мають велику любов до медицини. Коли в готелі на запитання, хто я такий, я сказав, що я студент, то доктори були також здивовані і питали, чи не є я „академік“, бо на „студента“ я вже нібито не виглядав. Знов-же було непорозуміння, бо академіком, т. є. членом Академії Наук я не був. Аж згодом ми таки порозумілись, бо я догадався зрештою, що „студент“ це є наш гімназіст, а „академік“ є наш студент.

За недовгий час я вернувся до дому, забрав принесену до мене літературу й відніс її на іншу квартиру. Перераховуючи примірники „Доброї Новини“, сконстатував, що є їх 99 штук; отже на один, очевидно, помилились, коли відсилали їх до Києва. Потім виявилось, що мій здогад був неправильний і що це не було випадкове.

Став я помічати, що господар помешкання, де я жив (був він склепар), дивиться на мене підозріло, бо й справді до мене заходило чимало людей, а іноді відбувались і збори гуртка пропагандистів. Переселився я на друге помешкання, де раніш жив П. Канівець; була це зручна кімната, бо мала окремий вхід. Однак і тут відчував, що коло мене вже снуються підозрілі фігури. В січні 1904 р. приїхала до мене несподівано мати з попередженням, що в нашому й сусідніх селах почались труси у селян. Вслід затим приїхав з такимже попередженням член Оголівської організації О. Ужва, який оповів, що нашу організацію сильно пошарпали (коли він вернувся з Києва, то був також заарештований). Ясно, що надімною також повисла небезпека. Думав було тікати, але обчислив собі, що мабуть рано ще переходити на стан нелегального; про наскок жандармів уже попереджено, так що ніяких доказів жандарми, мабуть, не знайдуть і вся справа скінчиться парю місяців арешту. Рішив не тікати. Пройшов тиждень або й більше; мене ніхто не чіпав. Про арешти в нашій організації написав я ко-

респонденцію на підставі тих відомостей, які привіз мені О. Ужва. Ця кореспонденція, трохи перероблена й з додатком редакції, появилась потім в ч. 14-15 часопису Р. У. П. „Селянин“, де й перечислені жертви першого наскоку жандармів на нашу організацію. Дальших відомостей про труси й арешти в нашій організації подати я вже не міг, бо 4 лютого (ст. ст.) 1904 р. сам був арештований.

Справою нашою займалось Чернигівське жандармське управління. Мене мали „етаповим порядком“ взяти до Чернигова, де сиділи й інші арештовані по нашій справі. Довели, однак, тільки до Передмостовної Слобідки і вернули назад до Києва, щоб ізолювати мене від інших і не дати можливості мені з ними порозуміватись*). За якийсь тиждень після арешту я був уже в Київській Лукіянівській тюрмі.

В той саме час в Київській тюрмі заводи „новий режим“ по зразку столичних тюрем, ц. зн. дозір над політичними арештованими перейшов від загальної тюремної адміністрації до окремого корпусу жандармів. Приблизно місяць після мого прибуття до тюрми нас позба-

*) У Слобідці мене посадили в „каталажку“, в якій не було навіть чим світити, але була зате маса блощиць неймовірних розмірів, які кусали як собаки. Другого дня, однак, жінка місцевого поліцейського пристава прислала мені через стражника лямпу, чайник, чисту шклянку і помаранчі. Признаюсь, що ця увага до моєї особи збоку людини, від якої я не міг сподіватись чогось подібного, мене зворушила.

вили всяких привілеїв, добутих упертою боротьбою попередників і перевели на загально-тюремне положення. Головним привілеєм політичних було їх право (не формально, але фактично визнане) мати свою комунальну господарську організацію і своїх коридорних та загального старосту. Тепер все це було скасоване. Домагались ми відновлення попереднього порядку, але без успіху. Рішено було оголосити голодівку. Перші дні йшла голодівка дружно, але на третій день не витримали жінки, потім на четвертий день відстали деякі мушчини.

Голодівка була зірвана. На п'ятий день оголошено, що вона припиняється. Становище було ганебне й понижуюче. Ганебно програли справу. Революціонери не могли витримати боротьби. Злякались смерті, якою погрожували своїм ворогам - жандармам. Російський с.-р. помічник адвоката Л. З-кинд і я рішили не здаватись і голодувати далі, хоч справа наша була безнадійна. Голодували ми з ним 10 днів. Тяжко було вже рухатись і думати. Хотіли нас силою годувати — ми спротивлялись. Зрештою товариші нас примусили припинити голодування. Ми припинили, але були страшенно люті на своїх товаришів, які й самі почували себе якось нібито винними перед нами. Само собою, що ми вже помирились. Я одержав тут звістку про народження сина. Не думав тоді, що він буде в мене такий нещасливий.

Сидіти в тюрмі перший час було навіть цікаво. Сидів я не в одиночній камері, а у великій, де містилось 16-18 людей. Випускали на прохід на двір зразу кілька камер, так що зустрічались і з іншими товаришами. Між тими, що сиділи разом зі мною, були видатні революціонери й люди дуже високо-освічені; підчас прогульок на дворі навстоячки читались реферати, або відбувались бесіди й дебати. Для робітників, що сиділи тут по кілька місяців за різні збори тощо, це був свого рода університет, де вони могли пройти повний курс соціалістичної науки. Із членів Р. У. П. сиділи тоді на Лукіянівці Б. Матюшенко, Я. Левченко та М. Гутник (був він сам Жид із Макарова); В. Винниченко сидів у „косому копанірі“ київської кріпости. Мене пізніше перевели до одиночної камери (правда сиділо нас там два), так що я опинився на одному коридорі з Я. Левченком.

Із видатніших членів російських революційних партій на тому самому коридорі, де й я, сиділи там в Лукіянівській тюрмі, як пригадую собі, теперішній большевицький економіст Колокольников, марксистський публіцист критик Львов-Рогачевський, адвокат Шейнман (мабуть це той, що вів тепер переговори від большевиків зі Спол. Держ. Півн. Америки); на другому коридорі сидів брат Леніна — др. Н. І. Улянов, а в жіночому відділі сиділи жінка цього доктора і, здається, також сестра Леніна та його стара мати. Загалом політичних

в'язнів було тоді в тюрмі кількасот муштин і жінок різних партій. Між марксістами (с.-д.) й народниками (с.-р.) постійно відбувались за-взяті дебати щодо основних питань програми й тактики, спеціально щодо аграрного питання й політичного терору. Соц.-дем. большевицького й меншевицького напрямку сперечались також між собою. Подібні дебати відбувались доволі отверто; можливо, що самі жандарми допускали їх, аби зорієнтуватись щодо партійної приналежності того чи іншого арештованого, коли не мали певности щодо його партійности. Хоч проти політичного терору, який примінювали с.-р. проти окремих урядових осіб, рішучо висловлювались соціялісти й інших напрямків, але коли в літі 1904 р. вбито царського міністра внутрішніх справ Плевого, то все політичне населення Лукіянівської тюрми, без розділу на партійну приналежність, зустрінуло звістку про цей акт політичного терору з найбільшою радістю. Газет нам, звичайно, не дозволяли одержувати. Навіть журнали допускались, тільки старі. Але нелегально ми постійно діставали не тільки легальні газети, але й революційні видання: соц.-дем. „Искру“ і с.-рівську „Революціонную Росію“, які переходили з рук до рук по всіх камерах. Української революційної літератури мені в тюрмі не довелося читати. Само собою розуміється, що предметом тюремних наших бесід було також і національне питання. Хоч російські революціонери критикували позицію українських і почасти жидівських

революціонерів, але я не пригадую собі, щоб колинебудь дебати по цьому питанню набрали форми загострености чи ворожости до нас. Щодо російсько-японської війни, яка тоді велась, то здається всі ми без виїмку були „пораженцями“, бо всі сподівались, що неуспіхи царської Росії будуть мати за наслідок зміцнення революційного руху й повалення самодержавя.

Мої товариші по нещастю й організації, що сиділи в Чернигові, були все селяни. Поводитись на жандармських допитах вони не уміли і тому деякі з них наговорили багато зайвого. Головним винувником вийшов перед жандармами я. Жандарми, видно, не могли відразу зформулювати обвинувачення проти мене і йшли на помацки, бо підчас масових трусів вони знайшли у селян, окрім видань Р. У. П., також і видання (проклямації та пару книжечок) російських соц.-рев. Я це зрозумів і також їх плутав, не признаючись, одначе, до нічого. Начальник Чернигівського Жандармського управління генерал Рудов страшно сердився на мене й погрожував мене „упечь“, а його помічник підп. Масалітінов, що провадив нашу справу, лютий був на мене за те, що я його плутаю (він був людиною не дуже розумною) і не даю йому можливости зорієнтуватись. Були й куріозні моменти підчас допитів. Між іншою літературою, що її знайшли жандарми в селян, була також книжка „Револуція 48 року“, видання Р. У. П. По ході слідства я бачив, що жандар-

ми знають про те, що ту книжку дав одному селянинові я. На запитання про це Масалітінова, я перший раз за час слідства відповів йому позитивно. Він зрадив і запропонував мені власноручно записати до протоколу все, що торкається книжки: коли й кому її дав, яка її назва, який розмір і якого вона автора (імени автора на виданні Р. У. П. не було). Я взяв папір і записав, що дав тоді-то, такому-то, що книжка та була невеликого розміру, називалась „Історія французской революції“ і що її автором є Менье. Коли жандарм прочитав моє писання, то страшенно розлютився й почав кричати: „Так это же легальная книжка!“ — „А развѣ я говорил, что дал нелегальную книжку?“ — відповідаю йому. „Вполнѣ, кажу, легальная и даже рекомендованная министерством просвѣщенія для бібліотек средних учебных заведеній“. Жандарм кинув папери до портфелю й вибіг, а товариш прокурора Любарський, що був присутній при допиті, сказав мені: „Зачѣм Вы их дразните? Они и без того на Вас очень злы“. Більше мене вже не допитували. Арештованих по нашій справі селян випустили після 2-3 місяців арешту, а мене лишили в тюрмі. Предъявили зрештою обвинувачення в приналежності до „тайного сообщества, имѣющаго цѣлью ниспроверженіе существующаго строя і т. д. именующагося Революц. Украин. Партія“.

Обвинувачували також і в зносінах з закордоном. Підставою для цього послужили відвідини мене Л. Ганкевича. У протоколі, списа-

ному з моїм бувшим господарем-крамарем записано було, що цей останній показав, що мене відвідав „заграничний человѣк“. На запитання жандарма, чому він так думає, господар відповів: „Было это зимою, а он приходил в шубѣ, в шляпѣ и без калош“. Після відвідин Л. Ганкевича, як вияснилось, крамар з власної ініціативи зробив сам у мене в кімнаті трус. Лазив і до замкненої моєї корзинки, де було 100 прим. „Доброї Новини“. Один примірник він узяв і через свого родича-жандармського унтер-офіцера — передав його до Київського жандармського управління. Для мене тоді стало ясно, чому коло мене після візити Л. Ганкевича почали крутитись підозрілі постаті; ясно було, чому я не дорахувався одного примірника „Доброї Новини“.

Щоб віддати мене під суд, матеріялу не назбирали, — отже покарати мене мали „в административном порядкѣ“. Мали вислати на три роки в „мѣста не столь отдаленныя“. Мені, однак, пощастило. Того року у царя вродився наслідник. Вийшов з цієї нагоди маніфест, яким зменшувались різні кари. Зменшено і мені до двох років. Місяць сидження в тюрмі прирівнювалось до трьох місяців висилки. Мене подержали 8 місяців, що рівнялось двом рокам і 4 жовтня 1904 р. випустили з тюрми. Відіслали додому під догляд поліції.

Дома було дуже тяжко сидіти. Раз те, що сидиш без діла, а друге, що дома утворився якийсь похоронний настрій. Мати глибоко су-

мувала й іноді, нібито з докором, казала: „О!... добре учився... був би ученим... а тепер“... Дійсно, що ж тепер? Тяжко було сидіти дома. Розвіяв цей настрій мій дід. Приїхав до нас і почав собі балакати, як нібито рішучо нічого особливого не сталось. Коли почали говорити про моє положення, він зовсім спокійно заявив: „Та я ж усе Вам казав, що „золотий“ у нас „патріот“. Який би то був студент, щоб у тюрмі не сидів?“. Одного він не міг зрозуміти, як можна держати людину замкненою. „Ну, й як же? — питав — так таки й замикають?“ — „Так і замикають!“ — „На замок?“ — „На замок!“ — „Ну, а як мені треба кудись?“ — „Треба проситись, щоб одімкнули!“ — „Ну, а як у ночі треба?“. За якихось два тижні після того він уже вмер, так і не зрозумівши, мабуть, цього. Не вкладалось в його голову, що людину, як скотину, можна замикати на замок.

Невесело й нудно було сидіти дома. Переодягнувшись „по мужичому“, ходив я до сусідніх сіл відновляти звязки й організацію, але трудно було щось робити, бо ще були дуже свіжі спогади про недавні арешти і люди побоювались. Рішив я з дому втікти, але не мав ніяких документів. Написав до Києва приятелю „Глаші“, щоб поінформувався, як стоїть моя справа в університеті. Тутто й пригодилося мені те, що я „добре вчився“. Я був звільнений від платні за науку в університеті за свої успіхи також і на другий рік. Отже, хоч і пропало в мене друге півріччя попереднього учеб-

ного року, але з університету мене не вигнали за „невзнос плати“. В університеті я, одним словом, числився і в цім учебнім році, тільки мав заплатити тепер уже за науку, бо не тримав іспитів. Зібрався я і без дозволу поліції в листопаді поїхав до Київа; заплатив гроші в університеті й одержав „вид на жительство“. Отже, я тепер „легально“ можу жити в Київі, поки там начальство доглупається, бо хоч наше село всього 30 верст від Київа, але то „друга губернія“. А поки там „губернія“ з „губернією“ порозуміється, то я собі можу жити в Київі.

У Київі відновив я свої студії в університеті, але разом з тим відновив і працю в партії. Тепер мене кооптували до Київського Комітету Р. У. П. і приділили „ресорт“ — справу організації середнєшкільників. Став відновляти цю організацію. Знов позакладалось кілька гуртків. Один із них був активний і доброго складу гурток. Серед членів того активного гуртка пригадую собі Свєшнікова, Симиренка і Левка Чикаленка; із них останній був пізніше активним членом УСДРП і тепер є політично-чинним. В складі Київського Комітету були тоді: В. Винниченко, М. Порш, А. Гук, Б. Матюшенко, В. Степанківський і (здається також) Л. Юркевич. Провідниками були В. Винниченко і М. Порш. Однак, цей провід не виявляв якоїсь цілості й однозгідности; навпаки між обома провідниками все була незгода. Могли бути тут, звичайно, і чисто суб'єктивно — особистого ха-

рактеру причини (*amare-humanum est*); були це дві різні натури з різними характерами, різними темпераментами; дві різні виразно означені індивідуальності. Але були, без сумніву, й глибші причини розходження між обома провідниками — це різні погляди на методи революційної боротьби. В. Виниченко мав більше нахил до методи „*d'action directe*“, тоді як М. Порш обстоював необхідність глибокої попередньої підготовки до виявлення революційної чинности. Та й у питаннях принципів - програмового характеру не було однозначності в поглядах; М. Порш явно схилявся до думки про необхідність ставити виразно питання про економічне й політичне усаможусинення України, тоді як серед інших провідників партії ця думка не знаходила своїх прихильників. Осередком тодішнього Р. У. Півського життя у Києві був старий ще дім Юркевича на Паньківській вулиці. У нижньому поверсі дому були дві кімнати молодого Юркевича (Левка), куди й сходились здебільшого активні діячі Р. У. П. Хоч і „берегли“ нібито оте помешкання для важніших справ чи зборів партії, але тут постійно товклось багато всякого народу. Тут же відбувались здебільшого й засідання Комітету, на яких з молодечим запалом дебатовалось питання про найкращі способи визволення українського трудящого люду з неволі соціальної і національної. У кімнаті при самій землі, з низькою стелею, повній тютюневого диму, спорили завзято, до знесилення й... іноді комічних моментів.

тів. Я пригадую собі, що одного разу В. Винниченко, стомлений, мабуть, біганиною, підчас засідання трохи вільніше розсівся чи „розлігся“ на м'якій отомані. М. Порш вніс формальну пропозицію, аби „товариші підчас засідання „засідали“, а не „залігали“, як тов. Винниченко“. Це само вже свідчить, до якої міри напруження й гостроти доходило часами при обміркуванні важніших питань, які кожен із присутніх хотів, звичайно, розв'язати як найкраще. Однак потім деякі учасники зборів, що між собою були особистими приятелями, ходили до близької пивної „ганяти духів“.

Починався вже бурхливий 1905 рік, а з ним висувались і нові політичні питання та тактичні завдання, на які мусіла дати відповідь чи зайняти певне становище партія. Пригадую собі, що я мав завдання скласти для своєї „парафії“, значиться для середнєшкільників, проклямацію, в якій мало бути висвітлене значіння подій, що відбулись 9 січня (ст. ст.) 1905 р. у Петербурзі. Склавав я проєкт тієї проклямації. В. Винниченко, сидючи у мене на помешканні зі студентським кашкетом (для конспірації носив!) на потилиці і поправляючи мій проєкт, був ним недоволений і сердито бубонів: „Товариші й досі не навчились писати по українськи... думають по російськи тільки слова українські“. Було це неприємно чути, але я не заперечував. Дійсно, не навчились як слід, та й вчитись нігде було, бо „вѣрноподанные“ не вчилиж нас. Легко було так говорити талановитому письмен-

никові. А проте, хіба є такий прилад, яким можна булоб змірити, у кого з нас і скільки „русскости“ залишилось у психіці, способі думання та в поступованні.

На початку літа 1905 р. фактично кінчилась моя участь в роботі Р. У. П. Це був для мене до певної міри критичний період, коли мусів я собі самому дати відповідь на деякі основного значіння питання та відповідно до тих відповідей скермувати й свою дальшу участь в революційній боротьбі. Кріза ота розв'язалась так, що в осені того року я працював уже в Українській Соціал-Демократичній Спілці.

Не причиною, а скорше безпосереднім приводом до тієї крізи, яку я переживав на весну 1905 р., були відомости про наслідки зїзду Р. У. П., що мав відбутись в кінці 1904 р. Відомо, що на тому зїзді стався розлам між членами єдиної передтим партії. Відомости про це прийшли й до нас. Вони то власне й викликали потребу ґрунтовніше розібратись в положенні справ, яке утворилось наслідком розламу, знайти їх причину та зайняти певне становище в даній ситуації партії. Отже, рішив я на самоті зайнятись аналізою і самоаналізою. В літі зайнявся я насамперед докладнішим студіюванням марксїзму і в першу чергу докінчив студіювання всіх трьох частин Марксового „Капіталу“, розпочате ще в тюрмі. Ці студії привели мене до необхідности критично подивитись з погляду марксїзму на позиції й характер самої Р. У. П.

Минуло вже з того часу майже чверть століття і, здається, можна тепер говорити про ту минувшину, як про історію, не зачіпаючи будьчию амбіцію та обминаючи всякі особисті моменти. Думаю, що й ті, що тоді думали інакше, приймуть нинішні мої спогади не як теперішні мої міркування, а як переказ того, що було й про що міркувалось тому вже майже чверть століття. Отже, *sine ira*.

В той час, на мою думку, Р. У. П. не була (та, може, й не могла ще бути) справжньою політичною партією, що спиралась на широку низову організацію, мала свою вироблену і точно спрецизовану програму й тактику та свій досвідчений, теоретично вишколений партійний провід. Партія складалась із окремих, не дуже притому численних, гуртків; трудно було говорити про якусь „партійну масу“, що впливалаб своїм голосом на напрям політики провідних партійних органів. Для кожного, хто ближче знає той період Р. У. П., дуже добре відомо, що напрям цей означали „верхи“ організаційної піраміди, а „низи“ про те довідувались *post factum*. Основні питання програмового чи тактичного характеру не виносились на широке форум партійної „громадської думки“, та може й виносити їх було річчю непотрібною, бо ті „низи“, які мали творити партійну „громадську думку“, не були підготовані до обміркування й вирішення таких прінципових питань. Іздячи на працю в провінції і сам закладаючи гуртки, я бачив наочно, з кого складаються оті партій-

ні „низи“, які дотогож організаційно не так уже міцно були з партією зв'язані. Це були або мало-свідомі напів-пролетарські селянські елементи, або в кращому разі був це нечисленний ремісничо-пролетарський елемент. Лише окремі індивідуально здібніші люди підносились на такий рівень, що для них подібні принципи питання були зрозумілі. Таким чином вся громадська думка партії обмежувалась на інтелігентних, переважно студенських, організаціях, із яких виходили й самі провідники партії. Будьякі ухили чи спірні питання не корегувались чи не рішались широким колективом, численною партійною „масою“, а полагались переважно тіснішим гуртом провідників, які всі могли зібратись в одній кімнаті у Юркевича. Тому, власне, в партійній діяльності та й ідеологічному напрямі так сильно позначались впливи окремих осіб.

Тимменше ще могла себе вважати Р. У. П. за партію пролетарську; для цього у неї було занадто мало даних, або й зовсім їх не було, бо трудно вважати за достаточний аргумент те, що в РУП було кількадесят робітників шмуклярів, іконостасників чи чорноробів з шкіряних та цегольних фабрик. Ставши на ґрунт марксизму та бажаючи бути пролетарською партією, мусілаб вона знайти собі відповідну соціальну базу, ц. є. організувати коло себе й своєї програми робітництво, справжній промисловий пролетаріят на Україні. Цього, однак, не можна було досягти інакше, як тільки змі-

нивши своє відношення до неукраїнського робітництва. Треба було поставити собі метою об'єднати в своїй організаційній системі всі ці елементи, ц. є. і з української, національними рямцями обмеженої, партії стати робітничою партією України. Це, однак, серед правовірних ерупістів уважалось за щось таке, що рівне було „зраді“. Для того, щоб неукраїнський робітник міг стати членом партії, він мусів стати попереду „Українцем“. Отже, напр., такому ерупістові, як М. Гутник (походженням Жид), довелось „українізуватись“ та працювати серед українського селянства навкруги Макарова, замість того, щоб він організував у партії жидівських ремісників-пролетарів.

Само собою, що склад партії визначав і загальну її фізіономію, її внутрішню природу і її поведінку. Ясного й виразного духу клясово-пролетарської партії Р. У. П. не мала, бо ж впливовими і найбільш організаційно з нею звязаними, найбільш сталими її членами були, як уже згадано, переважно революційно-інтелігентські гуртки з соціалістичними симпатіями чи соціалістичною ідеологією. Томуто при всій, іноді навіть різко-демонстративній, критиці позицій ліберально чи радикально-демократичної української інтелігенції внутрішній звязок між ерупістами та тими українськими інтелігентськими кругами завжди підтримувався та набирав часто навіть дружнього характеру. Тепер уже не є ні для кого секретом, що український „буржуй“ Є. Чикаленко матеріально

підтримував видавництва Р. У. П. Сумнівно, щоб могло це статись, колиб партія мала ясно виявлену класово-пролетарську фізіономію. А це останнє могло бути тільки в тому разі, колиб партія мала під собою відповідну соціяльну базу, колиб вона вийшла поза національно-українські рямці та обєдналаб у своїй організації широкі робітничі маси різних національностей, що розумілиб ціли визвольної (соціяльної і національної) боротьби таксамо, як їх розуміла Р. У. П.*).

*) Кожний критично-думаючий член УСДРП. і тепер мусить серйозно застановитись над цим питанням. Зокрема треба надзвичайно уважно проаналізувати самих себе щодо права претендувати на гідність партії українського пролетаріату. Найважливішим питанням є те, чи вона є справжньою, робітничою партією, звязаною з масою. Найгіршою метою роботи є самообман та оперування ілюзоричними, або фантастичними уявами. Для самої справи все краще буває знати найгіршу, але правдиву реальність, ніж найкращу ілюзію. Треба задуматись над тим, чому в даний час серед видніших членів партії, які більше-менше активно займаються партійними справами, нема н і одного із колишніх її провідників, хоч чимало з них ще є живих і здорових. Я не маю на увазі тих, що ідеологічно розійшлись з нею і перестали взагалі бути соціал-демократами. Але виникає питання, чи можливе є в дійсно масовій партії таке явище, щоб її старі й видатні члени та провідники просто покинули свою партію й занялись ріжними іншими справами, притому в час найбільш для партії тяжкий і відповідальний. Не говорю вже про великі, справді масові європейські соц.-дем. партії, де членство числиться у багатьох по 40-50 років. Але навіть на чолі тепер нелегальних російських соціалістичних партій стоять люди, імена яких ми знали ще тому 25 років. Чи втеча

Як же сама Р. У. П., чи власне її провідні люди, розуміли цілі цієї боротьби? І тут доводиться визнати, що ясного розуміння не було. Не говорю про те, що не було формально визнаної, відповідним представництвом санкціонованої партійної програми. Могла бути фактично визнана програма; але й такої не було, бо не було одної думки серед провідників в питаннях первоступінного значіння. Та й, по совісти, не було власне кому дати обґрунтовану відповідь на деякі основні програмові питання. Не було серед тодішніх чільних еруптивних людини, котра могла б дати справді — наукове теоретичне умотивовання певних постулатів, основане на наукових дослідках і критичному аналізі тодішньої української дійсності (нікому це, звичайно, не в докір, бо ж трудно вимагати від студентів подібної праці!). Єдиним, власне, теоретиком був М. Порш, що підводив, по силі своєї змоги й знання, сякі-такі підвалини наукового характеру під принципово - програмові вимоги партії. Щодо інших, то я думаю, що сьогодні вони й самі інакше ставляться до своїх колишніх творів і сьогодні вже й самі вони згодні з тим, що колишні їхні молодечі писання доволі далекі від чогось подібного до теоретичних наукових розвідок. Для ілюстрації того, до якої міри слабою була теоретична під-

провідних людей від УСДРП не свідчить про її слабкість, чи не є це загрозливий показник того, що партія не вийшла ще із стану інтелігенської гуртківщини?

готовленість видатніших членів Р. У. П. до розв'язання важніших програмових питань, досить буде згадати про те, як стояла справа з кардинальним для Р. У. П. національним питанням. Амплітуда колихань була тут просто неймовірна: від „Самостійної України“ до трактування національного питання, як „неіснуючого питання“. І аргументація в обох випадках була майже однаково далека від науковости; оцінки цієї справи з погляду даних науки та в перспективі розвитку суспільно-господарських відносин України й Росії ні там, ні тут ніякої не було. Це були скорше крики наболілої української душі, ніж спокійне докладне дослідження й об'єктивно-наукове обґрунтування важливої проблеми економічних і національно-політичних інтересів України та подавляючої більшості її населення, в тому числі й пролетарських та пів-пролетарських його верств. Цілком зрозуміло, що коли М. Порш поставив це питання в таку іменно площину та дав до цього певну аргументацію, побудовану на деяких об'єктивно-наукових даних, то він легко й скоро подолав усякі настроєво-емоціональні міркування своїх противників, заволодів „громадською думкою“ партійних членів і схилив їх до прийняття ідеї автономії України.

Члени Р. У. П. були, без сумніву, під великим впливом ідеології російських соц.-демократів. Не маючи своїх власних наукових дослідників, вони користувались почасти перекладеними на російську мову працями закор-

донних наукових працівників, що розробляли різні проблеми соціалізму. Але чимало оригінальних праць російських соціал-демократів служило членам Р. У. П. за „настольні“ книжки в теоретичній їх підготовці й виробленні соц.-дем. світогляду. Хто з них не пам'ятає, що книжки Н. Бельтова (Г. В. Плеханова) „Къ вопросу о монистическомъ взглядѣ на исторію“, В. Ильина (В. Ленина-Ульянова) „Развитіе капитализма въ Россіи“ чи П. Маслова „Аграрный вопросъ въ Россіи“ були для всіх нас дійсно „настольними“ книжками, із яких черпали ми аргументи для обґрунтування своїх позицій?!. Однак, не тільки ота теоретично-наукова російська соціал-демократична література користувалась у членів Р. У. П. найбільшою їх увагою і пошаною. Чисто партійне видання „Искра“ значно впливало на творення й формування ідеології РУП, яка була в цьому відношенні значно слабшою й інтелектуальними своїми силами значно біднішою. Тому й не диво, що в РУП ніколи, здається, не вмірали тенденції до можливо тіснішого об'єднання з РСДРП., при умові признання за нею права обстоювати в рямцях єдиної загально-російської партії свої ідеологічні позиції та при признанні за РУП, як цілістю, автономних прав у соц.-дем. партії цілої Росії. Тому, мабуть, представник РУП на міжнародньому соціалістичному конгресі 1904 р. сидів у складі делегації російської соц.-демократії, в той час як представник галицької соц.-дем. не засів до польської делегації. Стаючи на

позиції клясової пролетарської партії, Р. У. П. схилялась уже до думки про об'єднання всіх національних соц.-дем. партій в єдину для цілої Росії партію пролетаріату, але послідовно до кінця не йшла.

У своїх висновках схилявся я до необхідності переглянути своє відношення до Р.У.П., оскільки вона продовжувалаби стояти на попередніх невиразних позиціях. В такому був я настрої, коли в осені 1905 р. зустрівся з П. П. Канівцем, який приїхав із за кордону. Від нього довідався я про утворення „Спілки“ та її згоду з РСДРП; притому довідався, що „Спілка“ мала бути автономною організацією і що її метою є перетворитись в красу організацію РСДРП на всій Україні. Запропонував П. Канівець і мені вступити до „Спілки“. В принципі це відповідало моїм міркуванням. Не зовсім задовольняла мене позиція РСДРП в національному питанні, яке ця партія думала розв'язати шляхом визнання рівноправності всіх мов та заведення широкого місцевого й обласного самоуправління. Алеж програма партії не є щось вічне й незмінне. Та й взагалі тоді серед самих еруптивістів питання про необхідність домагання автономії України не було остаточно вирішене. Дотого РСДРП в своїй програмі без застережень визнавала право націй на самоозначення, і не було причини думати, що ця партія відмовить такого права Українцям. Принципово вона й не відмовляла їм цього права, хоч і висувала певну аргументацію проти навіть феде-

ративного устрою майбутньої російської республіки. Але ж могла бути й контр-аргументація. Тоді ще глибоко вірилось, що всі соціалісти будуть і практично здійснювати те, що визнають в принципі, та не будуть спірних питань розв'язувати зброєю. Правильно то було чи неправильно, але стояв я тоді за об'єднання всіх соц.-дем. партій Росії, і тому на пропозицію Канівця я дав свою згоду на вступлення до „Спілки“. П. Канівець познайомив мене з членами Головного Комітету „Спілки“. В помешканні І. Кирієнка на Львівській вулиці були члени Головного Комітету, окрім самого І. Кирієнка, М. Меленевський, Гр. Довженко, О. Скоропис-Йолтуховський, П. Тучапський, С. Завадський та представник Київського Комітету РСДРП Л. М. Слуцький. Зразу ж означили мої функції: пропагандиста й районного організатора. Тут же І. Кирієнко дав мені й конспіративне ім'я „Левко“.

Тепер уже є можливість докладно досліджувати революційну чинність колишньої „Спілки“ на підставі документальних даних та об'єктивно оцінювати її ролі в історії визвольних змагань трудових верств українського народу. Я особисто не вважаю себе вправі викладати про ту чинність, не маючи в руках відповідних матеріалів; тим менше вважаю себе покликаним до оцінки ролі й значіння „Спілки“ у визвольній українській боротьбі, бо свідомий того, що мені, як колишньому активному її членові, не пощастило б дати цілком об'єктивної

оцінки та уникнути в даному разі цілком зрозумілого суб'єктивізму. Хочу тут занотувати лише деякі епізоди із тої доби своєї революційної партійної діяльності.

Наближались бурхливі жовтневі дні 1905 р. Вже початок того року віщував наближення кризи російського самодержав'я. Криваве здушення виступу робітників у Петербурзі в січні того року свідчило нібито про те, що самодержавний режим ще всежтаки досить міцно тримається, коли його агенти відважуються на такий рішучий і разом з тим ризиковний крок, як розстрілювання мирних маніфестантів-робітників. Однак, наказ тодішнього Петербурзького градоначальника генерала Д. Трепова: „патронов не жалѣть“ не міг уже, очевидно, припинити розвитку революційних настроїв серед робітничих і до певної міри також селянських мас. Ці настрої лише до часу не виявлялись назовні. Але вже в літі того року стався вибух. На Чорному морі збунтувався броненосець „Потемкин“. Заворушилися також і російські ліберально-демократичні кола, які виявляли свої опозиційні настрої на різних зборах, зїздах і у пресі. Мабуть не буде помилкою сказати, що в той час із усіх російських газет найбільший наклад мала демократичного напрямку газета „Сынъ Отечества“, в якій провадилась систематична й іноді доволі різка критика самодержавно-бюрократичного режиму. Імя „хлестного“ фейлетоніста цієї газети А. Яблоновського (теперішнього співробітника монархістичної росій-

ської газети „Возрождение“ й україноїда) лунало тоді по цілій російській імперії, бо він справді з великим хистом писав свої фейлетони та часто дуже дошкульно зачіпав царську бюрократію. Навіть українське питання освітлюване було доволі прихильно опозиційно-ліберальною пресою, а російська Академія Наук, як відомо, висловились за знесення обмежень відносно „малорусского языка“. Загалом нещаслива для Росії війна з Японією значно підкопала ґрунт під ногами самодержавя. Тодішній барометр політичних настроїв у Росії — студентство — показував непевний стан річей. В осені почались студентські „безпорядки“. Робітництво також явно „бунтувало“. На селі чулось напруження, готове виявитись у формі аграрних „безпорядків“. Нарешті в жовтні цілу Росію охопив загальний страйк. Кілька днів пізніше оголошено було вже царський „маніфест 17 октября“ з обіцянкою всяких свобод. Тисячі й десятки тисяч людей на мітингах і в походах маніфестували свою щиру радість і віру, що наступає нова доба, коли й у Росії буде „свобода“. Трудно описати той ентузіазм, який охопив російського обивателя. Я спостерігав на вулиці різні сцени, викликані цим ентузіастичним настроєм: незнайомі люди вітали один одного і часто, скинувши шапки, цілувались як на Великдень. Бачив, як натовп людей почепив поліцейському надзирателю й кільком городовим червоні стрічки; потім їх усіх „качали“. той час, коли цього надзирателя несли на

руках, він з усієї сили гукав: „Да здравствует свобода!... Теперь не надо будет дѣлать обысков!.. Ура!“.. І цілий натовп ревів: „Ура!... Ура!...“ Тоді мало хто думав про те, якою ілюзоричною була вся ота „свобода“ і що поліцейський надзиратель ще робитиме „обыски“ так, як це було й раніше. Лише окремі голоси чути було, які говорили, що боротьба тільки почалась. Вони мали повну рацію, бо вже тогож самого дня стріляли на людей, а другого дня почались організовані урядом жидівські погроми. Мені особисто пощастило уникнути куль підчас стрілянини на натовп, який був на Думській площі, а моїй жінці куля прострілила капелюх і навіть поранила шкуру на голові. 19-го (ст. ст.) жовтня коло 10 год. ранку направився я зі своєї квартири на Жимянській вул. по справах аж на Печерське. Доходячи до Васильківської вул., побачив я невелику групу людей, яка йшла в напрямі до Хрещатика, — співаючи „Спаси, Господи, люди твоя“; напереді несли ікони й портрет царя. Бачив, що декому із публіки зривали з голови капелюхи й кидали їх на землю. Думав, що це чорносотенні „патреваты“ улаштовують демонстрацію своєї вірності самодержавю. Однак, скоро після того, як демонстранти минули нас, почувся якийсь ляскіт, вигуки й видно було безладню метушню по вулиці приблизно в тому місці, до якого дійшли демонстранти. А далі довелось мені на власні очі побачити жидівський погром, про який я колись в дитинстві тільки чув від матері. Чув

і музику при тому, як колись чула моя мати. Тільки вона була на цей раз інакша. З одної квартири в домі на розі Васильківської й Маріїнсько-Благовіщенської вулиці витягли на балкон п'яніно й кинули його аж з третього поверху донизу. Воно, звичайно, розбилось, але у мене довго ще потім в ушах бренив дикий акорд усіх струн розбитого п'яніна. Із багатьох вікон того дому летів пух. Коло дому стояло кількох городових, які нікого в дім не пускали, але всіх погромщиків вільно випускали з дому. Подібні картини бачив і в інших місцях, а на Хрещатику бачив, як громили магазини, причому в міру того, як погромщики посувались наперед, поліція й військо брали під свою охорону здемольовані магазини. Надвечер рознеслась чутка, що будуть громити в тому районі, де ми жили. До нас прибіг Жид кравець, який жив у тому ж дворі, де й ми, просячи заховати його з родиною. Помістили їх в одній кімнаті й заставили шафою двері до тієї кімнати, щоб випадало так, нібито ми живемо тільки в одній передній кімнаті. В такому становищі прожили ми цілу добу, ризикуючи, що буде напад погромщиків, виявлено буде схованку жидівської родини і всім нам разом буде дуже погано. Дотогож хтось приніс вістку, що будуть бити не тільки Жидів, але й бунтівників студентів. У нашому домі були мебльовані кімнати, зайняті переважно студентами. Дійсно, увечері якась таємнича рука поробила крейдою знаки на тих домах, де мали жити „крамольники“ чи

Жиди. Позначено було й наш будинок. Організували ми свою оборону, уоружившись хто чим міг, і по черзі вартували коло воріт. Якись темні постаті невеликим гуртком тинялись на нашій вулиці, приглядаючись до окремих будинків; пробували, як переказували, нападати на деякі будинки, але їх одбивала самооборона. Була й у нас кілька разів тривога, однак до отвертого бою діло не доходило. У такому напружено-тривожному стані прожили ми кілька днів і ночей.

Не зважаючи на таке скоре наступлення реакції, революційна робота закипіла. Разом з І. Кирієнком поїхав я до Баришполя. Виступали ми тут на великому мітингові у волосному правлінні, де зійшлося кілька сот людей. Мітинг у Баришполі пройшов загалом добре і наша резолюція була ухвалена; говорилось в ній про необхідність скликання установчих зборів, заведення республіканського ладу, знесення обмежень для національностей, переведення земельної реформи*). В короткім після

*) Говорили ми по українськи. Зазначаю цей момент з огляду на ті закиди, які робились членам „Спілки“, нібито вони провадили русифікацію українського селянства й робітництва. Я не займаюсь тут питанням про доцільність чи оправданість тактики „спілчан“. Зазначу тільки, що серед них не було розбіжності в поглядах на вживання української мови для пропаганди серед трудових мас, які говорили українською мовою. І навіть теперішній українофоб Ларін, як про це я вже мав нагоду писати (див. „Независимость“ ч. 1, Прага, июль 1926 г.), в часи своєї активної праці у „Спілці“ був

того часі їздив я уже з одним „співчуваючим“ студентом на мітинг до Семиполок (35 верств від Києва по шосе на Чернігів). Тут уже мітинг кінчився інакше. Після мітингу, на якому зібралось багато народу, поліцейський урядовець з п'ятьома стражниками хотів нас арештувати. Люди вже стали розходитись. Ми йшли до двора, де стояли наші коні, якими приїхали з Броварів. Нас оточила поліція; пробувала забрати, але ми не дались. Урядовець вийняв револьвер і я також. Перший вистрілив він, але не вцілив, бо до нього підскачив один парубок

тої думки, що на Україні треба провадити працю по українськи. Щодо І. Кирієнка, то його роля в українській справі за революції 1917 р. звязана з надто сумними спогадами і його ім'я в українських колах стало одіозним, або й просто ненависним. Але справедливим треба бути і до противника, і тому я вважаю за свій обов'язок зазначити, що І. Кирієнко, на мою думку, русифікатором не був. Інша справа, що в своїх державно-політичних поглядах він різко розходився 1917 р. з національно-українськими партіями. Алеж, хіба він один був такий? Хіба ще й пізніше аналогічну або ще й гіршу позицію супроти українських визвольних змагань не займали люди, яким не відмовляється права звати себе Українцями і навіть бути членами українських наукових і ін. установ? Уважаю за велику штучність, коли дехто ділить „спілчан“ на дві категорії: люди „русской“ і українсько культури. Були в „Спілці“ і Росіяни, і Українці, і Жиди. Одначе, хто дасть цілком неспірний критерій для означення того, хто із Українців — „спілчан“ був української а хто „русской“ культури? І. Кирієнко був одним із нещасливих продуктів російського панування на Україні. Це правда. Але ж українська справа в 1917 р. стояла далеко інакше, ніж стоїть тепер.

і підбив у гору руку. Потім збіглись люди й били поліцію. Били страшенно, камінням, грудками мерзлої землі, колами. Тимчасом ми рушили з містечка, але за нами вискочило п'ятьох кінних стражників. Почалась скажена погоня. Мій товариш правив у передку саней парою добрих коней, а я сидів позаду на поготові з військовою рушницею в руках. Коли наші коні стомившись бігли тихше, то нас доганяла стражницька кавалерія й на бігу намірялась стріляти, а я, щоб їх не допустити до себе, приготовлявся відстрілюватись. З великою бідою пощастило нам утікти й сховатись у „співчуваючого“ помічника лісничого.

Резолюцію про республіку й землю ухвалено на мітингу, але замість того до Семиполок прийшли драгуни „на усмирення“ та охорону панського двора.

З Броварів обїхав я район „свої“ організації, відновляючи поодинокі гуртки. На цей раз, між іншими, до Оголівського гуртка пристав і Гр. Чупринка та молодий місцевий священник. Само собою розуміється, що перебування в гурткові Гр. Чупринки було коротке. Він взагалі був не революціонер, а бунтар.

У нашому селі мене спіткала знов неприємність. Скоро тільки я там появився, прийшов до мене стражник з вимогою, щоб я явився до пристава. Кажу, що до пристава не маю діла, а коли він до мене щось має, то хай сам до мене явиться. Загрожував стражник, що мене арештує, бо має такий наказ. Сам на сам я його

зовсім не боявся, та й не думав, щоб він на це відважився, знаючи, як до мене ставляться селяни. Ясно, що треба було тікати, і я почав „маневрувати“. Пішов на „новий двір“ пообідати. Тимчасом стражник післав гінця до пристава у Броварі, а сам „герметично“ замкнув мене, поставивши навкруги садиби сторожу із селян. За якийсь час один із „сторожів“ прийшов попередити мене, щоб я тікав, бо вони мене „стерезуть“. Показав, де краще мені перелізти через паркан, щоб стражник не побачив. Так я й зробив; пішов на „старий двір“, сів на санки і за якихсь пару годин був уже в Баришполі. Коли приїхали поліцейські, то не хотіли ніяк повірити, що мене нема в дома: шукали під ліжками й у шафах, але марно. Так були певні свого успіху, що вже наперед повідомили про це і для мене приготована була окрема камера в тюрмі, як оповідали мені про це потім члени нашої організації, що були тоді арештовані. Отож й за „свободи“, оповіщеної маніфестом 17 жовтня, поліція свого поступовання не змінила.

Пізньої осені чи десь на початку зими я був уже, в якості „районного організатора“, в Умані. Район був дуже великий: охоплював майже цілий уманський повіт та частини сусідніх повітів і доходив аж до границь Херсонщини (торговиця уман. пов. була на одному боці річки, а на другому боці, вже в Херсон. губ., було містечко, здається Архангельське чи Ново-Архангельське).

Моєю „резиденцією“ була Умань, де я жив як „професіонал“, одержуючи від партії 15 руб. місячно на існування (правда, не зовсім регулярно одержував і мусів собі трохи підроблювати „уроками“). Нелегальний паспорт мав на ім'я „мѣщанина Василя Петровича Волгина“. Грошей було мало, так що жив попереду разом з „сочувствующимъ“ студ. У-ським в одній кімнаті, не маючи ні подушки, ні ковдри, ні навіть якоїсь підстилки під боки. Погано було спати, аж кістки боліли. Згодом поселились ми цілою „комуною“: студ. У-кий, якийсь вигнаний із семінарії amator гри в карти й на гітарі, я та „екстерн“ Б-лик.*) Хоч і тут було жити не важко, але з боку конспірації було нічого собі. Організації існували в самій Умані, в Тальному, Христинівці й Торговиці, де був організований ремісничий та залізно-дорожний пролетаріят. Звідси розходились звязки з сільськими організаціями, в яких були об'єднані бідніші селянські й напівпролетарські елементи. Скоро

*) Цього то „екстерна“ Б-ка я вчив математики й французької мови, бо він був бідний селянський син і не міг наймати собі „репетитора“. Уже за часів гетьмана в 1918 р., коли я був директором департаменту міністерства нар. здоров'я, прийшов до мене той самий Б-лик; він був уже доктором медицини. Згадували колишню „кому“: він мені дякував за поміч. Пізніше, на еміграції допоміг я йому виїхати з Відня до Америки. Вкінці 1922 р. одержав від нього листа, в першому рядку котрого стояло: „вибачте — забув Вашу батьківщину“ (ц.зн. як мене звуть по батькові). Спасибі йому, що хоч не згадав „матерщиною“.

після мого приїзду поставили ми в Умані свою нелегальну друкарню. За „хазяйку“ прислали нам з Києва Любу К-р. Праця йшла добре, жваво. Тут я на практиці роботи побачив, що можна провадити роботу, не насилуючи одних і не денаціоналізуючи других. Проклямації друкували і по російськи і по українськи, бо в наших організаціях були об'єднані Українці, Росіяни і Жиди. Ті товариші, що поширювали по селах книжки й проклямації, переказували, що мої „твори“ в образі проклямацій, писаних українською мовою, мали безперечно більший успіх, ніж російська соціалістична література. В період виборів до першої Державної Думи боролись з російськими кадетами. Сам я не міг ходити на збори, бо негайно „провалився“ через те, що в малому місті зразу звернули на мене увагу й розшифрувалиб „м'їщанина Волгина“. Виробляли ми відповідні тези, укладали промови, а потім хтось із наших ішов на збори й промовляв. Працювали разом з „Бундом“.*)

*) В 1925 р. зустрівся я у Празі з дружиною українського громадсько-політичного діяча М. Цеглинського з Нью-Йорку. Казала мені пані Цеглинська, що знає мене з часу мого перебування в Умані, бо була тоді також там учителькою і працювала в організації РУП. Я не хочу брати під сумнів того, що в Умані тоді справді була РУП-івська організація; але дивним є те, що вона нічим себе не проявляла і в часі виборчої кампанії ні з „Бундом“, ні з нами в жадні порозуміння не входила. З панею Цеглинською в Умані я зустрічався не в партійній роботі, а в приватному товаристві.

В зимі 1905-6 р. в Білій Церкві відбулась обласна конференція. Змагались тут два напрями: за легальну роботу й участь у виборчій кампанії з одного боку і за збройне повстання та бойкот виборів до Думи з другого боку. Як відомо, напрям „Спілки“ був більше меншевицький, хоч в деяких питаннях вона від чистого меншевізму ухилялась; скорше можнаб сказати, що в боротьбі двох напрямків РСДРП — большевізму й меншевізму — „Спілка“ займала більше посередню позицію „болота“, в якому колись сидів і Л. Троцький.

Довго в Умані трудно було вдержатись. На весні став я „провалюватись“. Місцеві шпіони надто примітивно слідкували, так що не трудно було це бачити. На свято 1 травня (18 квітня ст. ст.) зібрались ми у місцевому парку „Софіївка“, але скоро мусіли тікати, бо наближалась поліція. Тікали ми в розтіч. Довелось лізти через колючу дротяну горожу. Я мусів негайно тікати й з Уманя, памятку про перебування в ньому я мав потім в виді ушкодженої нижньої частини одягу, бо зачепився за дріт при втечі з „Софіївки“.

Треба було замести сліди й на якийсь час заховатися. Поїхав я з жінкою у Крим і поселився під самою Ялтою, де тоді царював славнозвісний Думбадзе. За якийсь час у Ялті скоїлась подія: два юнаки з бомбою чекали на Думбадзе, але бомба впала з лавки, розірвалась і обох їх повбивала. Почались в Ялті труси й арешти. Якимсь чином була з тими юна-

ками звязана й дочка нашої господині; вона стрільнула собі в груди з револьверу. Правда, вона лишилась жива, але всі стали голосно говорити, що той факт мав зв'язок з недавнім вибухом бомби в Ялті. Ставало небезпечним тут далі залишатись і ми виїхали звідти. Пробули ще трохи в маєтку батьків мого приятеля В. Г-дзе і вернулись до Києва.

Я вже знав, що Чернігівська адміністрація дала приказ мене арештувати, бо мала відомості про мою причасність до організації в Броварах і Оглаві та підозрівала мене в тому, що я був на мітингу в Семиполках (мала повну рацію!). Мені однак треба було побувати в своїх місцях. Заїхав і додому. Прийшов у вечері, щоб ніхто не бачив. Другого дня, одягши свій „малоросійський“ костюм, пішов на „старий двір“, де мав побачитись з одним із наших людей. Поговоривши з ним, лишився на самоті в старому саді й під старою липою замріявся. Коли вертався додому на „новий двір“, побачив, що коло двора стоїть восьмеро осідланих коней, а коло них стоїть двох стражників. Тікати було пізно, та й не хотів бігти вулицями по селу, щоб не понизити свого авторитету у селі, який стояв доволі високо від того часу, як я сидів у тюрмі. Пройшов повз стражників просто у двір; бачив через вікно, як батько й мати балакають у хаті зі стражниками, які мене вже побачили. Вдаючи, що простую до дверей, я однак до хати не зайшов, а скочив до саду, а звідти через паркан, тини, сади й городи подався з села. Си-

дячи за селом у коноплях, бачив, як один стражник скавав Баришпільською дорогою. Значить, відрізують шлях на Київ, хочуть перейняти на Баришпільській стації. Броварі також відрізані, бо там же живе пристав, що прислав мене арештувати. Рішаю йти до сусіднього священника о. І. Г-кого. Знав, що він недавно одержав військову уніформу свого вбитого на війні сина. На цьому збудував плян врятування. Городами й садами прийшов до дому о. Г-кого, якому оповів своє скрутне становище та просив допомогти втікти у військовій уніформі. За короткий час однак, під двором з'явились три стражники, які потім стали добиватись увійти в кімнати. На мою пораду о. Г-кий їх не впустив, вимагаючи відповідного „предписанія“. Один із стражників поїхав до Броварів за „предписанієм“, а двох лишилось на вулиці стерегти. Цілий вечір і вночі була буря й дощ. Мусів сидіти дорана, та й стражник не міг скоро вернутись, бо було все таки далеко до Броварів. На ранок мій бувший учень гімназіст — син о. Г-кого, сів за кучера на бричку, а я, одягши жіночий одяг, сів „за паню“ і ми рушили „на базар“. Стражник, коло якого ми проїздили, подивився на нас (моє обличчя було закрите густом серпанком) і не спинив. По дорозі на Баришпіль, на полі, я переодягся у військову уніформу і „підпоручиком“ приїхав на стацію. Жандарм на стації віддав честь, а я „снисходительно“ йому відповів. Пригодилась військова наука в гімназії. Сів на по-

тяг і поїхав до Київа. В дорозі пізнав, який неприємний нарід офіцери зі своїми розмовами про те, хто командір полку, чи не знаю я такого й такого. Відповідав, як умів і вийшов з вагону на коридор, бо не хотів, щоб зі мною розпочали розмову ще й М. Г. Кривинюк з дружиною, які їхали в тому самому вагоні й здивовано на мене позирали.

В осени 1906 р. приділив мені Головний Комітет „Спілки“ нову „парафію“ — Роменський район. Головними точками опори були Ромни, Гадяч і Зіньків; звідси йшли звязки на села. Той самий тип організації, що був раніше в Умані і той самий характер членства. Інтересне явище спостеріг я в Ромнах, якого раніше нігде не бачив: це Жиди українофіли. Був тут чималий гурток молодших Жидів, які були артистами української аматорської трупи; прекрасно говорили по українськи; свідомо уважали себе Жидами Українцями і навіть ходили в українській ноші. Жив я тут також „нелегальним“, видаючи себе за „екстерна“, який готується до іспитів за вісім класів, але ніяк не може їх скласти. Однак, мав необережність не заховати добре своїх книжок від очей своїх хазяїнів Жидів, у яких була дочка гімназистка, хоч самі вони були прості люди. Ця то образована дочка, побачивши серед моїх книжок університетський курс фізики, дала мабуть своїм батькам авторитетний висновок, що я не „екстерн“. Після того старий батько заявив мені: „Ви, конешно, можете жіть у мене, но я же

знаю, що ви таки да не „екстерн“. Зацім вам учіться — ви вже учоний“. Я залишився, хоч і знав, що моє інкогніто розкрите; в Жидів все було безпечніше жити, ніж у „православних“. Не довго тут довелось працювати, бо попав я у чужу біду. Анархісти чи максималісти післали місцевому протопопові листа з вимогою видати їм певну суму. Протопоп заявив поліції, яка зробила в його домі засідку. Коли прийшли ті анархісти чи максималісти, то стали їх хапати. Почалась стрілянина, підчас якої вбито городского. Нічого цього не знаючи, вертав я вечером із зібрання додому і просто наскочив на той момент, коли вже городской лежав убитий, а недалеко якісь люди присвічували каганцем звязаного чоловіка, що лежав на землі й хрипів. З темноти вискочили до мене якісь люди з револьверами й закричали: „Стой“! Мене також арештували. Становище було прикре, тим більше, що в кишені у мене були деякі компромітуючі матеріяли. Почав я грати простака-обивателя: висловлював жаль, що вбито чоловіка, що турбують поважних людей, в роді протопопа; помагав класти на віз вбитого городского, сумним тоном балакав з помічником пристава, голосно зітхав і взагалі грав дурну комедію. Зрештою побачив, що я встиг приспати сторожкість поліції.

Тоді я, зпочатку рухаючись разом з в'язником, що віз убитого городского, потихеньку зник у темряві і втік додому, де мене зустрів переполоханий старий Жид — господар з вимо-

гою, щоб я від нього вибірався. Вночі йти було нікуди. Мусів чекати до ранку. Вуличка наша була коротка й кінчалась сліпим кутом. Вийти до міста можна було тільки йдучи мимо протопопового дому. Нікого на вулиці не видно було, і я рушив зі свого двора. Коли підходив до місця, де сталась напередодні ота подія, із одного двору виступив той самий помічник поліцейського пристава, що був напередодні, й задержав мене. Почалась знов комедія, знов я симулював „простака“. Мабуть, я не погано грав роллю, бо коли зрештою я запропонував, що піду в поліцейський участок і там буду чекати, поки прийде туди помічник пристава, то цей згодився й сказав: „Ну идите, а я так через полчаса приду“. Кажу: „хорошо, я подожду“ і потихенько собі пішов. Але коли тільки зайшов за ріг, прибавив ходи й попростував на залізницю. Потягу пасажирського не було і він ще не скоро мав їхати. Їхав товаровий потяг. Упросився в кондуктора „зайцем“ їхати в товаровому потязі за 50 коп. Він мене сховав у будку, а цього мені й треба було. Анархістів на чолі з Ратнером судив потім військовий суд у Києві і приговорив до тяжких кар: Ратнера до смерти, а інших на каторгу.

Скоро тільки я вернувся із Ромен до Київ, довелось мені брати участь в одній „експедиції“ трохи військового характеру, бо мала вона своєю метою здобути зброю. Згадував я вже, що серед членів „Спілки“ була течія, яка обстоювала необхідність підготовлювати збройне

повстання. Почасти було це причиною того, що добування зброї шляхом нападу на військові склади не вважалось серед членів „Спілки“ за щось противне її прінциповим позиціям і її тактичній лінії. Але в даному випадкові грала немалу роль ще й інша обставина: частину здобутої зброї мали перебрати від нас члени революційної вірменської партії „Дашнакцутюн“ і за це мали нам дати грошей, яких вони мали багато, а ми мало. Отже мали ми забрати зброю зі складу у Рівному. Були там у війську свої люди, за допомогою яких і мали це перевести. Групами в 2-3 чоловіки виїхали туди разом з „дашнаками“. Щоб рано не бути у Рівному, заїхав я ще до Луцька, а надвечер був на місці. Все було підготовлено членами місцевої нашої організації до того, щоб тої ночі зробити напад. Наша людина мала якраз стояти „на часах“ при складі. О годині 12-ій уночі мусіли ми приступити до діла. Близилась уже 12-а година; всі сили підтягнені були в район складу. Чорноокі „дашнаки“ нетерпеливились. Раптом прибіг член комітету місцевої організації з тривожною вісткою, що цілий розпорядок охорони складу за пів години перед 12-ою мав бути змінений; замість попереднього „караулу“ мав прийти інший, значно збільшений, причому частина тієї варті мала бути у засідці. Про це відомо, мовляв, з певних джерел. Наш плян є відомий і нас хочуть піймати живцем або всіх постріляти. Це була доба полевих судів, які завів Столипін для боротьби з революціонерами,

Жартувати було неможна. Довелось тікати як мога скоріше. Тої ж ночі були труси на тих помешканнях, де були наші люди; місцеві учасники проєктованого нападу були арештовані. Ясно, що була десь зрада. Пізніше довідався я, що наше врятування ми завдячували одному старшині. Він довідався в штабі свого полку про те, що наш плян викрито, і цілий вечер бігав по знайомих питаючись, чи вони не знають якихось революціонерів. Самозрозуміло, що всі відмовлялись, і тільки випадково одна дівчина відважилась сказати, що має таких знайомих. Тоді цей старшина їй все виявив. Але та дівчина й сама не була близько звязана з партійними людьми; отже сама ще мусіла шукати когось. Так хоч і випадково, але в час ми були попереджені про небезпеку. Я, на жаль, не знаю імени того старшини, що нас врятував від розстрілу при складі або шибениці.

Коли вступав я в університет, світили мені шлях ідеї „Марксізму й Дарвінізму“. Служив я ідеям „Марксізму“ доволі активно, але й „Дарвінізму“ не лишав на боці. Тому сильно наліг на свої університетські студії. Однак, був тоді гарячий час виборчої кампанії до другої Державної Думи і треба було допомагати. А потім, коли вже вибори кінчились, то в Державну Думу поїхав член Головного Комітету І. І. Кирієнко, обраний до Думи, а за ним і М. Меленевської (Басок). Гр. Довженко й інші члени Головного Комітету виїхали з Києва по партійних справах. С. Завадський ще в осени ми-

нулого року був арештований; таксамо й О. Скоропис-І олтуховський. Видний член і активний робітник „Спілки“ П. Канівець був арештований ще в кінці 1905 р. Отже обставини привели мене до центрального проводу діяльності „Спілки“*) Весною 1907 р. обїхав я великий район, відновляючи організації й звязок з ними, які були трохи погромлені жандармськими наскоками в кінці 1906 і на початку 1907 р. Побував у Чернигові, Гомелі, Новозибкові, Клинцях, Мені, Корюковці, Глухові, Конотопі, Ніжині і ще деяких містечках і селах Чернигівщини; проїхав потім до Київщини (Канів, Кагарлик, Ходорків); побував у Житомирі, Бердичеві та по менших сільських гуртках. Приємно вразило не тільки те, що розгромити організацій жандармам не вдалось, але й те, що справді відчувалось, що „маси“ не є якоюсь фікцією, а таки справді реально існують, і що хоч і сиплються жандармські удари, але до самого низу вони не досягають. Дійсно, наша організація

*) А. Риш у своїй книжці „Очерки по истории украинской соц.-дем. „Спілки“ (Харков, 1926.) на стор. 79 пише, що нібито він у травні місяці 1907 р. „привлек к работе Галагана — „Левка“. Автор книжки (партійне ім'я його було „Арнольд“) був свого часу секретарем Головного Комітету „Спілки“ і, звичайно, поінформований в її справах. Але „ошибиться может даже крокодил“. Мене „привлек“ до роботи в „Спілці“ не він, а пок. П. П. Канівець і не в 1907 р., а в 1905 р. Отже, не бажаючи розходитись з історією, я змушений відмовити А. Ришеві права вважати себе за мого „хрещеного батька“ у „Спілці“.

є, нехай і невеликою, але правдивою пролетарською партійною організацією. Авторитет „Спілки“ стояв усюди високо, чому сприяло сильно й те, що вона провела кількох послів до Думи. Після повороту став уже в самому центрі „Спілки“, бо обставини вимагали заступити на цім місці тих товаришів, що вже далі працювати з тих чи інших причин не могли. П. Тучапський („Сергій Михайлович“) вже давніше відійшов від праці в Головному Комітеті. Гр. Ткаченко („Николай“), Р. Рабинович („Рахиль“) і Й. Сорокер („Карпо“), що працювали в Головному Комітеті, були вже в руках жандармів. Лишався на волі ще „Арнольд“ (А. Риш) та кількох членів „технічної групи“ — головно студенської молоді. Правда, не був арештований і М. М. Рашевський, що в той час стояв дуже близько до справ „Спілки“ і був кооптованим членом Головного її Комітету, але він практичної роботи не провадив (та, може, й не міг її провадити з огляду на своє становище директора банку). Треба ще згадати й Л. М. Слуцького, київського адвоката, який також в цей час був фактичним (хоч і не обраним) членом Головного Комітету, як член колишнього „Провінціального Бюро“, що існувало ще перед повстанням „Спілки“ й об'єднанням її з РСДРП. Допомагав і другий київський адвокат Д. Міяковський, але безпосередньо в роботі участі він не брав. Таксамо допомагало й подружжя Гінзбургів (ляборант київської політехніки та його дружина).

До безпосереднього мого „ресорту“ зпочатку приділено „техніку“ революційної боротьби. На місце арештованої ще в зимі типографії була поставлена нова, хоч і трохи гірше, але добре улаштована; організовано власне „паспортове бюро“; заведено було нову систему шифрів і т. д. Скоро, десь в літі, „провалився“ й член Головного Комітету „Арнольд“. Типографія також була арештована. Становище було скрутне, бо фактично я лишився один в центрі цілої організації „Спілки“, позбавлений при тому ще й важного технічного засобу практичної чинності. Прикладав усіх зусиль, щоб удержати звязки з місцевими організаціями й вести далі роботу до того часу, коли приїде на допомогу хтось із відсутніх членів Головного Комітету. В кінці літа приїхав Гр. Довженко („Дід“) але скоро його арештовано на помешканні М. М. Рашевського. Посадили його в Лукіянівський участок. Переводили ми йому туди пильники; він перепилував ґрати і втік з участка. Треба було виправити його з Києва. Переговорив я з артистом-трагіком Д-ким; він одяг свою шикарну мантилю, поїхав на „рысакѣ“ за Довженком і відвіз його на стацію Святошин, за Києвом, звідки „Дід“ і відїхав собі далі. Скорі із Києва виїхав на нову посаду М. М. Рашевський. Із конспіративних міркувань даліше став від справ М. М. Слуцький. Почались нові арешти; арештовано було й Д. Міяковського. Із провінції повідомляли про труси й арешти. Моє становище було дуже прикре. Я вже не

тільки ясно помічав, що стою на краю прірви, бо мене облягали шпіони й періодично мене трусили, але чув я, що у нас в організації не все „благополучно“. На „явку“ прийшов раз якийсь чоловік у пальті з лисячим коміром. Він мав нашу „центрально явку“, де одержав того дня і „явку“, і „пароль“ Все нібито було справно; він оповідав про справи місцевої організації; говорив українською мовою. Але якось дивно плував назви різних партійних виконавчих органів і взагалі не володів „партійним жаргоном“. Було підозріло*).

В осені 1907 р. приїхав до Києва М. Меленевський-Басок. Треба було зробити перегляд своїх сил та скріпити організаційне життя. Почали підготовчу працю до скликання конференції. Тимчасом я виїхав до Львова, щоб налагодити справу транспорту літератури із за кордону та поповнити наше „паспортове бюро“ паспортами чужих держав. Їхав, звичайно, нелегально. Із Кремянця везли мене в фаєтоні, але на полі пересів я до селянського воза і так приїхав до прикордонного села, просто до контрабандистів. Народ це — контрабандисти — дуже своєрідний, який, і оком не моргнувши, може відправити людину на той світ, так що ніхто й знати не буде. „Суріозний“ народ. Трохи було моторошно в їхньому това-

*) Може це був той самий „околоточний“ надзиратель Миненко, про якого згадує в своїй книжці про Спілку“ (стор. 92) А. Риш.

ристві, але я не відмовився пити з ними австрійського „шпирту“, розбавлений трохи водою. Пили багато; я витримав іспит і заслужив їхню похвалу. Уночі ми по приятельськи йшли до кордону. Був я в безпорадному становищі, коли вони мене лишили в лісі, у рові, а самі кудись пішли. Почув за якийсь час (здавалось мені, що це тривало дуже довго!) тасмнічі пересвистування. Потім мене повели до кордону. Іноді спинялись, іноді повзли на животях, або лізли рачки. Зрештою прийшли до кордону. Вояк прикордонної сторожі одержав 1 карб. із 15 карб., що я їх заплатив Жидові у Крем'янці, і перепустив нас. Переступив я доріжку завширшки не більше сажени і був уже в Австрії.

Уперше в житті побачив натурального галицького „сватка“ з зачіскою ще часів Володимира Святого чи Ярослава Мудрого. Все було гаразд, тільки погано було те, що на другий день рано „сваток“ відмовився мене везти до Бродів, бо була тоді неділя і він боявся, що священник довідається, що він не прийшов „до церкви“ через те, що возив „Жида“, то другої неділі згадає про це в „казані“ і буде тоді „сваткові“ велика ганьба. За допомогою проворнішої жінки знайшли компроміс: „сваток“ піде „до церкви“, заманіфестує свою приязність там, а потім повезе мене до Бродів. Так і зробили. У Бродах приключилась мені халепа. Через недосвідченість сів я у вагон раніше, ніж треба було й цим звернув, очевидно, на

себе увагу. Явився якийсь панок в червоній шапці в супроводі жандарма і потягли мене в канцелярію. Перевірили мої документи, які були, розуміється, не в порядку і стали загрожувати, що відправлять назад у Росію. От тобі й конституційна держава! Довго я спорив; зрештою помирились на тому, що я їду до Відня й далі і в Австрії не затримаюсь. Приїхав до Львова й поселився у давніх знайомих панства Трушів, в робітні самого артиста-малювача. Почав полагоджувати свої справи. Зайшов до секретаріату українських соціал-демократів на вулиці Коперника. Коли довідались, що я приїхав по справах „Спілки“, поставились до мене дуже неприхильно. Л. Ганкевич, з яким тут зустрівся, говорив на цей раз зі мною тоном дуже слабо прихованої ворожнечі і навіть зневаги. Сильно це було мені неприємно й гірко чути. Я не почував себе „зрадником“, за якого мене тут уважали недавні товариші. Згадалась притому історія з „Доброю Новиною“.

Полагодив свої справи і з потрібними нам речами мав вертатись. Наш завідуючий транспортом „Володя“ налягав, щоб я разом ще з одним товаришем, якого я не бачив передтим, їхав „легально“ назад через Волочиська, користуючись австрійським паспортом, написаним на ім'я якогось студента Поляка. Я по польськи говорив доволі погано. Поведінка „Володі“ мені взагалі дуже не подобалась; особливо вона мені не сподобалась, коли я переконався, що він весь час за мною стежить.

В день відїзду привів до мене „Володя“ того товариша, з яким я мав їхати. Це був С-кис, з яким я сидів у тюрмі. Із конспірації ми вдавали, що не знаємо один другого, але коли ми залишились самі, то стали балакати про „Володю“. С-кис мав також вражіння, що „Володя“ поводить себе підозріло.*) Рішили ми вдавати перед „Володею“, що їдемо „легально“, як він нам радить, а тимчасом так не їхати й самим шукати шляхів. „Володя“ посадив нас на потяг. Доїхали до Тернополя, а звідти поїхали на Збараж, а не на Волочиська. Почались наші „митарства“. Три дні і три ночі лежали в нетопленій жидівській хаті під перинами. Потім привели нас у якесь село і посадили у якусь клуню. Чутно було, як по той бік дороги балакають по російськи. Прийшов пограничний вояк; казав, що скоро поїде їхній начальник і він нас тоді переведе. Почулось: „Прощайте, ребята!“ і відповідь: „щастливой дороги, ваше скородіє“! Перевів нас вояк через дорогу і ми опинились знов у своїй „дражайшей Рассеє“. Поставив він нас під повіткою, а сам пішов геть. Стояли довго в темряві. Люди виходили з хати і підходили до нас доволі близько; робили, що їм треба було. Ми мусіли й не дихати, щоб себе не зрадити; в темряві нас не видно було. Потім вояк відвів нас у свинушник. Охала та тяжко зітхала сви-

*) Коли пам'ять мене не зраджує, то здається, що в „Былому“ Бурцев назвав ім'я „Володі“ як провокатора.

ня і страшенно гризли блохи. Потім якийсь придуркуватий Василь повів нас до другого села. По дорозі на мосту спинив нас другий вартовий і вимагав по 3 рублі за чоловіка, хоч ми вже нібито за всю „подорож“ заплатили; прийшлося ще платити. З великою бідою достукались до сусіднього села. Тут дід почав нас розпитувати, хто ми такі: „кажіть поправді хто — чи Жиди чи студенти ви“? — „Студенти — кажу — діду“! — „Це кепсько... кепсько“. — „Чому“? — „Та бач, колиб ви були Жиди, то то нічого. Пристав як спіймавби, то взявби по п'ятьорці, та й квит, ну, може ще по морді набивби. А студентів не пустить. А й обминуті Вишнівця не можна“. Зрештою домовились; явна небезпека давала право дідові вимагати з нас більше грошей, але й це полагодили. С-кис мав лежати на возі під рядном, а я „за Жида“ з кепкою на голові „їхав на торг“ до Кремянця. Вишнівець переїздили попід якимись кручами і приїхали нарешті до Кремянця. Легко мені зітхнулось, коли рушив потяг на Київ.

В листопаді 1907 р. мала відбутись конференція. Авспіції на її успіх були недобрі, бо кругом чулось небезпеку й організаційні зв'язки через арешти все більше слабли. Зібралось перед конференцією кількох робітників з провінції, з якими відбулась нарада у Києві.*) Сама кон-

*) А. Риш у своїй книжці (стор. 90) неправильно пише, що на конференції „успели обговорити два питання“, бо конференція фактично не відбулась через прово-

ференція мала відбутись на дачі Тучапської, що була коло залізничної стації Ірпень, недалеко Київа. Ми з „Баском“ поїхали туди раніше. Приготовили все, що треба було; наварили самі на всіх делегатів борщу й каші, бо із конспіративних міркувань із будинку не можна було нікому виходити підчас цілої конференції. Наша розвідка донесла, що слідом за делегатами приїхала і поліція. Випроводили ми всіх делегатів, що встигли зібратись на дачі, й удвох з „Баском“ за 10—15 хвилин перед приходом поліції вийшли також. При трусі на дачі поліція знайшла в хаті ще гарячий борщ і кашу, а ми голодні пішки йшли лісом на Святошин. В лісі зблудили і лише вночі добились до Святошина, а звідти другого дня рушили на Київ. Тільки великий досвід та надзвичайна зручність допомогли „Баскові“ вирватись потім із Київа й уникнути арешту. Я чув себе тепер не тільки одиноким, але й фізично та морально розбитим. Було ясно, що нас облягають зі всіх боків вороги і що дні нашого існування почислені.

кацію, про яку й він сам пише. Ті постанови, про які він у своїй книжці згадує, були винесені на попередній нараді, що відбулась у Київі перед проєктованою конференцією.

IV.

З ДОБИ ПІСЛЯРЕВОЛЮЦІЙНОЇ РЕАКЦІЇ. — ПЕРЕД
ВІЙНОЮ.

На початку 1908 р. стан нашої партійної організації був більше, ніж сумний. Центр „Спілки“ був сильно погромлений; головні його діячі вже не могли працювати. Удар був нанесений дуже серйозний і болючий, бо прийшовся він на найважливішому місці організації системи. Але не тільки кермуючий центр „Спілки“ був розбитий. При арешті „Рахилі“ й „Николая“ жандарми захопили адреси периферійних організацій та по цих адресах вчинили погром також і на провінції. Дотогож одна з найважливіших і найцінніших частин техніки революційної праці впала жертвою жандармського наскоку, бо в Києві, на Паньківській вулиці, в літі 1907 р. захоплена була добре уряджена наша друкарня разом з кількома працівниками при ній. Дуже шкода було не тільки арештованих товаришів, але й цінного майна нашого Комітету. Боялись, щоб і інша частина „техніки“, власне „паспортове бюро“ не попала до жандармських рук, бо в кінці 1907 р. й на початку 1908 р. ясно чулось, що під нашими ногами ґрунт підкопаний, що ми ото-

чені з усіх боків, що й серед нас самих є хтось непевний. Із тих, що мали безпосереднє відношення до Головного Комітету „Спілки“, залишились у Києві на волі тільки адвокат Л. М. Слуцький і я.*) Я ще з літа 1907 р. виконував функції секретаря Головного Комітету і фактично в моїх руках були всі звязки з місцевими організаціями й людьми. Л. М. Слуцький уже раніше змушений був відійти від активної роботи, але й надімною висів „Дамоклів меч“, бо по всьому видно було, що я цілком „провалений“ і що кожної хвилини мене можуть арештувати. Мене взято під пильний жандармський

*) А. Риш у своїй уже згаданій книжці не зазначає зовсім праці Л. М. Слуцького в Головному Комітеті „Спілки“, хоч він фактично брав діяльну участь в ній. Отже й твердження А. Риша (стор. 87) про те, що після провалів у серпні 1907 р. „единственным уцелевшим лицом оказался Николай Галаган“, не є точне, бо окрім мене на волі залишився також і Л. М. Слуцький. Близька до Гол. Комітету А. А. Гінзбург та її чоловік — лаборант київської політехніки — також не були арештовані і пізніше допомагали нам відновляти звязки та працю. При цій нагоді мушу зазначити цілком невідповідний і зовсім негідний спосіб писання історії „Спілки“, якого допустився у своїй книжці А. Риш. Він два рази (стор. 87 і 89) підкреслено зазначає, що хоч охранка знала про мою діяльність і мою роль у „Спілці“, але мене „почему то (sic!) все время оставляла на свободе“. Про причини такого відношення до мене сказав мені ясно начальник київської охранки Кулябко, про що мова буде далі в тексті. А. Риш, ставши большевиком, для якоїсь ціли хоче кинути тінь на мене, надуживаючи історичної правди й не виявляючи необхідної для історика об'єктивности.

догляд і я вже не міг підтримувати звязків, ходити на „явки“ і т.д., бо за мною ходили слідом шпіони й висліжували, де я буваю та з ким бачусь. Треба було передати звязки комусь іншому, щоб після арешту не урвались зносини з тими товаришами, що ще були на волі й працювали на провінції. На початку 1908 р. я й передав усе двом товаришам молодшої генерації: А. Френклеві („Константин“) і Л. Гольденфарбові („Наум“).

З жалем робив я це, бо так зжився з партійною роботою, що якось не міг собі уявити, щоб і без мене йшла праця. Не було це, звичайно, почуття якоїсь зарозумілості і не думав я про те, що я є таким робітником, якого не можна ніким замінити, однак ясно було мені, що молодші товариші всетаки не мають такого досвіду, як я. Мені просто боляче було відходити від справи, для якої стільки працював я раніше, в ім'я якої наражався на небезпеки, виносив стільки невгод та зазнав стільки різного лиха. Шкода було передавати в інші руки моє прекрасне „паспортове бюро“. З великими труднощами добувалось для цього „бюро“ потрібні річі, але я мав їх доволі. Було в мене 63 печатки різних урядових установ та відповідні копії оригінальних підписів тих осіб, що підписували документи (печатки міщанських управ, волосних правлінь, міських управлінь, поліцейських управлінь, печатки про зареєстрування в поліції і т. д.); був значний запас чистих паспортних бланкетів, які удалось за-

купити, звичайно нелегально й з великим трудом; осіню 1907 р. я привіз із Львова певну кількість закордонних (австрійських) паспортів. Працюючи, як студент-природник, в хемічній лабораторії, я зблизився з ляборантом — бувшим артилерійським старшиною, вигнаним із війська за „неблагонадєжность“ і від нього навчився різних способів витравлювання на паперах чорнила й печаток та фіксування вимитого паперу, так щоб можна було на ній знов писати чорнилом. Отож я сам міг робити із старих паспортів нові, написані на друге ім'я, або виставляти на своїх чистих блянкетах всякі паспорти, на такі імена, яких було треба. Я знав усі тонкості паспортової справи, мабуть не гірше, ніж поліцейський урядовець і точно знав випадки, в яких видається чи то „рожева“, чи „зелена“, чи „сіра“ паспортова книжка і яка „подкладка“ мала в ній бути. Немало їздило моїх „хресників“ по цілій тодішній російській імперії і мою продукцію самаж поліція оцінювала нарівні зі своєю власною. Шкода було розлучитись з товаришами. Шкода було самого революційного життя з його небезпеками, завзяттям, ідеалізмом і світлими надіями. І шкода було найбільше самої справи, бож вона так вабила до себе своєю високою ідеєю про волю, справедливість, усунення визиску, соціальну рівність людей. Але обставини сильніші за нас і вони диктували з категоричною необхідністю підлягти їм. Отже *vis major* примусила мене уступити місце іншим. Я став

у затінку, не пориваючи однак з ними звязку який між нами тримався через сестру „Наума“ — Дору.

В лютому 1908 р. стало цілком очевидним, що й мої наступники також „провалені“ і що їм треба також ховатись від арешту. На початку березня „Наум“ і „Константин“ мали виїхати із Києва, але на двірці разом з Дорою були арештовані. У мене зроблено трус, але зіставлено на волі. Я кожної ночі чекав, що прийдуть і за мною. Знав я добре, що часто трус без арешту робиться тільки для того, щоб приспати в людині обережність, щоб вона почувала себе вже поза небезпекою, назбирала в себе якогось компромітуючого матеріалу і тим дала добру поживу жандармам при другому несподіваному трусі. Моє гостре почуття непевності й очікування нового жандармського нападу тяглося більше місяця й сильно впливало на мої й без того попереднім життям розхитані нерви. У мене було лише дві можливості: або просто йти назустріч небезпеці арешту, або переходити на нелегальне становище чи тікати закордон. З різних причин я мусів вибрати перше і чекати дальших кроків з боку жандармів, оточений навкруги їх шпіонами. Так продовжувалось до початку квітня. Приблизно коло 8—10 квітня я одержав заклик явитись до київської охоранки. Коли прийшов туди, то мене виставлено під обсервацію шпиків, яка тревала коло години. Потім покликали до самого начальника Кулябка. Зустрів мене високий, елс-

гантний бльондин, одягнений у цивільний костюм. Це був сам Кулябко. Почав розмовляти ввічливо, пропонував закурити й випити чаю. Я відмовився. Далі він почав оповідати про те, що він прекрасно знає мене вже здавна. На це я зауважив, що це цілком річ імовірна, бо така його взагалі служба, а я у Києві живу також давненько: тут, мовляв учився в гімназії, потім у Колегії П. Галагана і в університеті. Однак він, усміхаючись дуже приємно, заявив, що знає й багато іншого про мене, а саме, що я від 1903 р. беру активну участь у революційній праці, що вже 1904 р. сидів у тюрмі, що вже більше двох років працюю в „Спілці“, що я є секретарем її Головного Комітету, що моє конспіративне ім'я є „Левко“ і т.д. і т.д. Я слухав і ушам не вірив. Він знав усе до подробиць наше життя та працю і всі факти й дані подавав правильно. Він мав, без сумніву, свої очі й уші в самій нашій організації, бо з боку всього того бачити й чути не можна було.*) Коли він сказав, що у мене на „явці“ була його людина, говорила зі мною в справах партійної організації, одержала від мене різні інструкції і пр., то я цьому вже вповні вірив. Я спитав Кулябка, чомуж він мене не арештував досі, коли так певен, що я є іменно той, про якого він говорить і якого характеризує як запеклого революціонера. На це почув від-

*) Провокатором був „Антип“ (Барановський), який ще й пізніше наробив багато шкоди.

повідь: „По вас я вислеживав других. А потім я хотів вас арештувати з поличним. Конечно я міг би вас арештувати так же легко, як місяць тому назад арештував „Константина“ і „Наума“ при їх спробі сховатися; але я хотів не просто вас арештувати, а захопити вас з уличаючим матеріалом. Однак, ви дуже хитрий чоловік і не даєте себе вловити з поличним“.*) Я, справді, мав колись дуже добру пам'ять і нічого ніде не нотував, а все (в тому числі багато адрес) держав у пам'яті: так само й жадного компромітуючого матеріалу в собі ніколи не держав, а на різні побачення й по різних революційних справах ходив, вживаючи усяких заходів обережності, крутячись по вулицях, сідаючи на трамвай, користуючись „проходними дворами“, яких знав доволі і т.п. Крім того я все старався одягатися не „по демократичному“, а по змозі більш пристойно й чепурно. Кулябко запевняв мене, що він дуже шанує революціонерів, бо це все ідейні люди й борються вони за добро народу, так, як вони те добро розуміють. Але, мовляв, і революціонери мусять признати, що є люди, які те добро розуміють інакше та, будучи ідейними противниками революції, поборюють її також в ім'я інтересів народу. Себе він якраз і причисляв до таких „ідеалістів“. Казав далі,

*) Коли я був тільки „хитрий“, то цікаво, через що я мав, як свідчить А. Риш, у жандармів кличку „Акуловый“.

що коли революціонер надумається й стане на правильний шлях, то буває надзвичайно корисною для держави людиною. Він і мені радив надуматись. Я запитав, чи не хоче він мені порадити просто перейти на службу до жандармерії. На це він відповів, що цього він радити, мовляв, не буде, але бувби радий, колиб і я став йому в допомозі в боротьбі з революціонерами. Я, обурений цими його словами, різко заявив, що жандармом і шпиком не був і не буду. Після цього елегантний, ввічливий Кулябко осатанів і, бухнувши кулаком по столі, на цілий голос заревів: „Так я вас сгною в тюрмѣ!“ Я мовчав і він теж. Запитую: „Я арестован“? — „Нѣт, вы свободны!“ — відповів Кулябко. Я не повірив і продовжував сидіти. „Вы свободны и можете итти!“ — повторив він щераз, і я вийшов із охранки. Можна собі уявити, в якому настрої я вийшов і як себе почував потім, коли вернувся додому.

Ми, які ще лишились на волі: Л. М. Слуцький, я, А. А. Гінзбург — намагались задержати сякі-таки звязки з провінцією, але це нам мало вдавалось, бо все було розбите, дезорганізоване. Справа занепадала. Нас перемогла реакція.

Я не виїхав зразу з Києва. І в час своєї чинної участі в революційній роботі я не кидав звязку з університетом та при кожній можливості працював у своїх науках: складав іспити, відбував практичні вправи і т. д. Мої студії приходили до кінця; залишалось закінчити свою дипломну працю і я міг одержати

формальне свідоцтво про закінчення університетських студій. Цим я пильно займався ще з кінця 1907 р. Тепер же, в зимі й на весні 1908 р., коли мене облягли шпики й цілком обмежили мою свободу руху, мені навіть дуже зручно було кожного дня відвідувати університет. Цим я до певної міри маскував свою поведінку, бож ясно було, що за кожним моїм кроком слідкували жандармські очі. Нарешті в травні моя дипломна праця була закінчена, прийнята й визначена навіть як „весьма удовлетворительная“. Тут однак виявилось, що я не склав іспиту з богословія. Після переборення деяких перешкод, полагоджена була і ця справа і я дістав „выпускное свидѣтельство“. Університет кінчив, але державних іспитів фізично не був уже в стані скласти того самого року. Моє зденервовання дійшло до такого ступеня, що я вже не міг спати, не міг чути різних звуків (особливо дзвінка, бо все сподівався арешту), на ґрунті зденервовання появилась екзема, я періодично ставав глухим, випало волосся на голові. Щось було страшне й гнітюче. Лікарі радили їхати кудись на село й відпочинути. А куди я міг поїхати? Моє рідне село було всього лише 30 верст від Київа. Але скоро тільки я там появлявся, як мене поліція починала ловити. Та й взагалі не так легко було вирватись із Київа, коли за тобою день і ніч зорять шпійонські очі. Не виключено було, що при виїзді із Київа був би арештований на самому двірці. Обманюючи увагу жандармів,

я таки втік нарешті літом із Києва і захав вся на півдні Криму, попереду коло Ялти, а пізніше в степу, недалеко Теодозії, в маєтку батьків мого товариша, друга й приятеля В. Г—дзе. Славний це був час і ніколи я його не забуду. Родина мого друга була високоінтелігентною. І батько й мати були старі революціонери, землевольці, потім дозголітні політичні емігранти. Близько знали багатьох старих революційних діячів, зокрема були близькі й приятелювали з родиною М. П. Драгоманова. Мій товариш „Галка“ був з переконання с.-р., певний час працював у партії, поки ще в рр. 1903—4 був у київському університеті. Разом ми туди вступили, разом учились та й одночасно стали брати участь у революційній роботі, хоч і в різних партіях. Тепер він закінчував паризьку Сорбону. Батько його С. В. З—ий поводився з нами як старший товариш. Він був різносторонньо-освіченою людиною, мав добру бібліотеку, одержував різні газети й журнали. Часто ми дискутували між собою і мені дуже тяжко було обстоювати свої марксівські позиції проти двох народницьких противників, обох розумних і освічених. Мати товариша відносила до мене як до свого. У день працювали по господарству; я вчив двох дівчаток; увечері всі збирались разом у їдальні й читали журнали та газети, обмінюючись думками й інформаціями. Було мені тут гарно, затишно; життя було культурне, змістовне. Одного вечора, коли ми сиділи цілим товариством у їдальні, стався не-

великий випадок, який пізніше заграє певну роль в моїм житті, і тому його тут хочу згадати. Читаючи якусь московську радикально-ліберальну газету (назви її не пам'ятаю, вона скоро була закрита), батько мого приятеля несподівано вигукнув: „Вот так фунт! Послушайте!“ І він голосно прочитав таку інформацію. Харківський земський начальник Данилевський, син відомого письменника, з якоїсь причини заходами харківського губернатора був звільнений з посади. Переїхавши до Харкова, він подав оригінальне прохання до міністерства внутрішніх справ: просив, щоб на якійсь вулиці й у певному домі викинено з помешкання тамошніх мешканців і дано це помешкання за невелику платню йому; далі, щоб його річі на нове помешкання перевезено кіньми й підводами міської пожежної сторожі під доглядом поліції та щоб якусь цінну для нього лампу переніс окремо, в руках, „поліцейський надзиратель“; потім, щоб проти його нового помешкання встановлено поліційну варту для охорони й безпечности його особистої та його майна і т. д. Своє прохання мотивував тим, що все це зроблено з наказу губернатора для близької до нього особи—пані такої-то. Він же, як бувший урядовець державний, почуває себе навіть більше управненим просити міністерство про анальогічні заходи на його користь. Стався скандал. Губернатора мали усунути і, здається, дійсно усунули. Прочитавши цю інформацію, О. В. З—ий закінчив її читання своїм заува-

женням: „Ну, знаєте, таку штуку мог видумати тільки „хохол!“ А потім, звернувшись до мене, додав: „Вам, Ник. Мих., слѣдует замѣтити себѣ эту полезную и остроумную выдумку вашего земляка!“ Ми потішались гуртом над тим, як харківський „сатрап“ став жертвою свого занадто рішучо й сильно виявленого „рицарства“ у відношенні до своєї „дами серця“. А в моїй пам'яті цей факт добре зафіксувався; я часто пізніше про нього згадував і використав.

На осінь 1908 р. я зовсім поправився і здоровий вернувся до Києва. Тут ми разом з Л. М. Слуцьким і А. А. Гінзбургом знов почали відновляти зв'язки й працю „Спілки“. Притягнув я до роботи кількох людей, в тому числі й Л. К—р, яка ще в Умані 1906 р. була „хазяйкою“ помешкання, де працювала наша типографія. Нам пощастило відновити зв'язки з деякими товаришами на провінції (Чернигівщині, Київщині, Волині). Ці зносини тривали до початку 1909 р., але майже не поширювались, бо ми мусіли бути надзвичайно обережними, зважаючи на те, що в нашу попередню організацію, без сумніву, глибоко влізла провокація. Ступнево ця революційна праця сама собою занепадала й нарешті припинилась.

Передімною стояло завдання скласти державні іспити. Але треба було думати про засоби до існування. Кинувся я шукати посади в земствах та міських управах. Вониж були „ліберали“, то мусілиж мені допомогти. Але нічого з того не виходило, бо коли довідувались,

що я „неблагонадежний“, то відмовляли на тій підставі, що губернатор всеодно не затвердить і примусить звільнити мене. Дуже мене неприємно вразило, коли я навіть у своїх людей не знаходив підтримки. Зустрівшись з М. М. Рашевським, з яким був я в добрих зносинах, коли був секретарем Головного Комітету „Спілки“, спитав, чи не можна булоб мені влаштуватись на його цукроварні. Він відповів, що це незручно, бо й за ним стежать, а коли дотогож я „збунтую“ йому робітників, то всім нам буде погано. Може він мав рацію, не прийнявши мене до себе, але було мені неприємно те чути. Пізніше у панства 3-их зустрівся з управителем київського відділу Волжсько-Камського банку А. П. Ж-им, з яким був давніше вже знайомий. А. П. Ж-кий колись мав відношення до революційного руху 1870-80 р.р. До нього я кілька разів звертався по різних фінансового характеру справах Гол. Комітету „Спілки“, коли переведення цих справ звязане було з певним ризиком й вимагало довірчості. Він мені все, коли міг, помагав у цьому. Тепер спитав він мене, що я роблю. Кажу, кінчив університетські студії, готуюсь до державних іспитів і безрезультатно шукаю посади. Подумавши, він сказав, що може щось знайде для мене у банку. Я ніколи навіть здалека не приходив на думку про можливість праці в банку, бо тільки здалека бачив великі бухгалтерські книжки і мав перед ними почуття „решпекту“ та навіть страху. Кажу, що в цій справі я ні-

чого не розумію, але він мене запевнив, що це не така вже хитро-мудра річ і що я скоро все зрозумію. Само собою розуміється, що я не відмовився від зробленої мені пропозиції. Через пару тижнів я вже працював у банку*). Праці в банку на кінці 1908 року й на початку наступного було багато. Працював в день і увечері. А вночі ще готувався до державних іспитів. Управитель добре до мене відносився й дав на весні 1909 р. відпустку на час іспитів. В кінці травня я їх уже склав, а в літі, заплативши „кровних своїх“ 5 руб. 50 коп, одержав диплом першої степені, надрукований на прекрасному пергаментному папері. А що ж з ним робити?

Блиснула надія залишитись для підготовки до наукової діяльності при катедрі хемії. Професор хотів і я теж. Але „неблагонадежний“, не згодиться начальство. Прийшлося примиритись з думкою, що ця дорога для мене зачинена. Якій далі перспективи? На першому пляні в усій своїй голій і непринадній та навіть огидній, але цілком реальній формі стало передімною питання про військову службу. Всі

*) З почуттям великої вдячності я згадую цей вияв шляхетності з боку А. П. Ж-ого. І, навпаки, з почуттям огірчення пригадую той момент, коли я не міг йому віддячити такоюж послугою. На початку 1919 р. він просив допомогти йому одержати посаду в Одесі й переїхати туди. Мої старання перед українською владою про приміщення цього доброго фінансиста-практика, не увінчались успіхом. Самого мене скоро було виражено закордон, і я більше з А. П. Ж-ким не бачився. Бажавби, щоб він був живий і здоровий.

терміни льготи для закінчення науки вже минули, і я не мав більше жадної підстави для дальшого звільнення свого вступу до війська. Я вже давно був записаний як особа, що хоче відбувати цю повинність в якості „вольноопредѣляющагося“. З усього свого серця й душі я не любив трьох інституцій за царського режиму: жандармерії, бюрократії і війська — цих трьох головних підвалин, на які спиралась царська автократія; їх я вважав за своїх лютих ворогів. А тепер мусів сам стати складовим елементом одного зі своїх колективних ворогів. Злою іронією щодо мене звучало те слово „вольноопредѣляющійся“. Не хотів я йти до війська, але з другого боку, колиб я сам не знайшов собі місця в якомусь полку, то тоді військове начальство малоб право послати мене туди, кудиб воно схотіло. І я став шукати. Дивно! Перші, хто прийшов мені назустріч у цій справі, були військові люди, мої „вороги“ — старшини. Один (свояк — артилерійський сотник) — мій отвертий політичний противник, висловивши надію, що я його не підведу, взявся поклопотатись, щоб мене прийняли до артилерії; другий (швагер — кавалерійський старшина) запропонував свою допомогу для вступу до їхнього полку. Мені хотілось лишитись у Києві, а ті обидві частини були в інших місцях, і тому я при допомозі третього свого „ворога“ (брата в других — адютанта дивізійного штабу) звернувся ще й до командіра одного із піших полків тієї дивізії, яка стояла у Києві. Мене

всюди згодились прийняти. Треба було подати прохання й представити відповідні документи, в тому числі й „свидѣтельство о благонадежности“, яке мав видати київський губернатор. В останній день губернатор його прислав, але... мене нігде не прийняли. Полковий адютант сказав мені, що коли їх полк був на Кавказі, то йому доводилось читати губернаторські свідоцтва про „дашнаков“, але такого, як було про мене, він ще ніколи не мав нагоди читати. Отже я „вольно“ не міг вступити. Тепер мене мало кудись призначити військове начальство.

Не хотів я й одного зайвого дня служити у війську; старався всякими способами проволікати. Тимчасом мене цілком звязали: забрали всі документи й зобовязали підпискою нікуди з Києва не виїжджати. Сижу, чекаю й використовую всякі шляхи, щоб довідатись, куди мене призначать. Одержую інформації, що мене мають призначити в один з полків, які стояв у Сибірі, десь аж коло Владивостоку. Отже „не вмер Гаврило, то болячка заварилася“. Не минути таки Сибіру! Але не хочу без боротьби піддаватись. Вживаю заходів і використовую впливи, щоб змінити цей намір. Нібито щастить. Хвалюсь про це управителю свого банку А. П. Ж-кому, попереджаючи, що може мені доведеться виступити з банку уже в близкому часі. На це чую його раду: „поѣзжайте в Петербург и похлопочите у Сухомлинова!“ Кажу, що до нього не маю жадної протекції, але А. П.

Ж-ий заявляє, що дасть мені листа до одного київського великого промисловця. Не розумію, що може зробити цей пан і яке має він відношення до військового міністра, але А. П. Жий заспокоює мене своїми словами: „в всяком случаї они болѣе близкіє пріятели, нежели ми с вами“. Було це в березні 1910 р. Рішаю їхати. Але, як поїдеш, коли забрали в мене всі документи, в тому числі й паспорт. Колись багато я зробив паспортів для інших, а тепер для себе не маю й одного. Випросив нарешті паспорт у свого товариша зі студенських часів, який мав більше за мене щастя і не тільки мав паспорт, але й був уже звільнений від військової служби, та удавши, що я хворий, поїхав до Петербургу. Прибравшись, іду відразу до промисловця і довідуюсь, що він... того самого дня ранком поїхав разом з Сухомліновим до Ніцци*). Не маю щастя! Пробую знайти підтримку у члена Державної Думи проф. І. В. Лучицького. Він же „наш“ депутат, мусить обороняти інтереси своїх земляків! Нічого не виходить. Одмовляється і навіть не радить на нього покликуватись, бо ж він є член опозиції, а тому його ім'я є одіозне для міністерств. Так ні з чим я й вернувся.

*) Цей промисловець був австрійський підданий. Після оголошення війни був, звичайно, інтернований; потім його і його сина обвинувачено в тому, що вони вели військову шпіонажу на користь Австрії. Не дивно, що він так дружив з Сухомліновим!

Скоро потім моя дамська „розвідка“ встановила, що до штабу місцевої бригади (перша вища інстанція над управліннями військових начальників) прийшло вже із головного штабу призначення для мене в полк, який стояв десь у Польщі. Небезпека насувалась. Треба, значить, виїхати з Київа, бо тут скоро мене знайдуть. Прощаюсь з банком, уступаючи свою посаду українському с.-д. — майбутньому міністрові У.Н.Р. — Б. М. Мартосові, і переселяюсь у квітні міс. на село в маєток родичів своєї жінки. Боятись тепер мені нема чого; що мені можуть зробити? Найбільше — негайно післати до полку. Живу тут ціле літо, а мене військовий начальник все шукає на київському помешканні, хоч я виїхав з Київа „легально“, ц. є. явившись у поліції (правда, не вказавши точно, куди саме їду). Жив так місяців зо три і ніхто мене не знайшов (було це „далеко“ від Київа — аж 45 верст — на Чернигівщині; отже „друга губернія“!). Стали добрі люди радити, щоб я показався на очі начальства, а то, мовляв, самі знайдуть, арештують, будуть судити „за уклоненіє от военной служби“ і т. д. В кінці липня йду до військового начальника і „ділово“ запитую, чи нема ще для мене призначення. Довідавшись про моє призвище, полковник страшенно обурився, став кричати й загрожувати мені арештом. Я звернув увагу полковника на те, що в такому випадкові для нього самого утворилось би дуже конфузне становище перед начальством, бо вийшлоб на яву, що він

мене не міг знайти, а арештував у себе в канцелярії, коли я сам з власної ініціативи прийшов до нього довідуватись про своє призначення. Полковника, видимо, це трохи дійсно спантеличило. „Для годиться“ він ще трохи посварився, ще ми посперечались, а потім помирились на тому, що він „нічого не знає“, а я мушу бути 1 серпня в полку. Дуже мені не хотілось їхати, але мусів. Зібрався, попрощався й поїхав на „службу царскую — ратное дѣло“.

Одержав я призначення до 29 піш. Чернігівського полку, який був розташований в м. Рожанах, близько пруської границі. Літом він мав стояти в „лагерях“ разом з другим полком тої ж дивізії, здається, у м. Прасниші, близько Млави, на північ від Варшави. Сюди й направив мене військовий начальник. Виходить, загнали таки мене хоч і не до Сибіру, так в якусь темну дірку. Приїхав до Прасниша, питаю, де тут мій полк. Кажуть, було аж два, а тепер кудись обидва пішли. Куди пішли, — ніхто не може пояснити. Ходив я по різних місцевих урядах за інформаціями; розпитував різних урядовців; зустрів випадково якогось старшину і його питаю — ніхто не знає, де мій полк.

В моїм розпорядженні був тільки один день, бо 1 серпня мусів явитися до полку. Як же знайти полк? Пішов нарешті до харчівні й звернувся до Жида, думаючи, за українським звичаєм, що Жид таки мусить знати. Питаю,

чи не знає, де мені знайти полк. — „Dlaczego by nie? W Warszawie“! Так ось як! Ніхто з урядовців не знає, київський військовий начальник не знає, а Жид знає! Вернувся до Варшави, довідався тут, що дійсно мій полк стоїть в „лагерях“ на Бесях, недалеко Варшави. Походив по місту, обдивлявся. Увечері рішив уже йти до готелю спати. Зайшов у найближчий: аж стіни трусяться — такий галас стоїть. Питаю, що це таке: кажуть шабаш (була це п'ятниця), моляться постояльці. Пішов до другого — теж саме. І ще в кількох готелях був — теж саме. Було таке враження, нібито у Варшаві живуть самі Жиди. Я не знав Варшави і не знав того, що, блукаючи по місту, я зайшов до жидівської частини міста, званої „Nalewki“. Дійсно, справжнє гетто! Якимсь чином влаштувався й переночував, а другого дня явився точно в означений термін до свого полку.

По скінченні військової служби являюсь до банку, щоб працювати тут далі. Але виявляється, що мій наступник Б. М. Мартос твердо сидить на моїм місці, а нових вакансій у банку нема. Отже знов треба шукати якоїсь посади. Думав, що тепер уже мені не будуть робити таких труднощів при зачисленні на посаду, як це було перед військовою службою. Знов звертаюсь до земства; навіть траплялась уже доволі реальна можливість працювати при київському земстві в галузі помолотії. Але виявилось все-таки, що й військова служба не

вплинула на цивільну адміністрацію щодо її кваліфікації мене, як „неблагонадежного“. Нігде не прийняли, відмовили. Довелось чекати два місяці, аж поки Б. М. Мартос не пішов з банку для праці по кооперації. Лише тоді я дістав там знов працю, але... Б. М. Мартос „перебив мені комерцію“. Йому платили менше, ніж мені, і тепер я одержував його платню, ц. є. меншу, ніж раніше, коли ще тільки вступив до банку. Тільки з наступним роком мені відновлено попередній гонорар. Так через військову службу моя кар'єра банкова була підкопана. Мій товариш, якого я протегував при вступі до нашого банку перед управителем А. П. Ж-им, опередив мене. От тобі й „служба царская!“

Осіню 1911 р. я був „высочайшим приказом произведен в прапорщики запаса армейской пѣхоты“. Отже вже не „нижній чин“, а старшина.

У травні 1912 р., вже як „прапорщик“, я знов опинився у війську. Тепер уже обставини військового життя не були зовсім для мене страшними чи чужими. Я навіть не без приємності провів ці шість тижнів у військовій однострою. Тут, розуміється, не останню роль грало й те, що я міг бути в „чистім полі“ зі зброєю, а не в банку з бухгалтерськими книжками й рахівницею. Маючи попередній досвід, я вже сміло стояв перед „строем“, умів належно командувати, і навіть серед своїх товаришів-„прапорщиків“ тим визначався. Виконував обов'язки молодшого старшини та вправлявся у ко-

мандованні сотнею. З інтересом учився читати австрійські пляни й мапи та з великим навіть зацікавленням рішав різні тактичні завдання під кермуванням генерального штабу сотника — пізніше військового міністра У. Н. Р. і українського генерала В. Петрова.

Цікаву людину стрінув я в 165 п. луцькому полку, в якому відбув цей „лагерный сбор“. Був то командант тієї сотні, до якої мене призначив сотник О-в. Сталося це зовсім випадково через те, що мої товариші постарались про те, щоб їх причислено до сотень, де добріші команданти. Я про це не старався й тому попав до найбільш строгого. І був дуже з того вдоволений. Скоро тільки став знайомитись з порядками, зразу зауважив, що в сотні панує українська стихія. Майже цілий склад сотні був український. Це ще не було дивним, бо тоді, здається, почали робити спробу комплетування полків територіяльно. Отже в цей полк попали здебільшого київці. Але дивним було те, що в сотні всі, в тому числі й начальство, говорили по українськи. Сам сотник О-в також говорив по українськи, і то не тільки поза службою, але й підчас навчання. Близьке познайомившись з сот. О-вим, я запитав його, хто він є і чому „ризикуює“ користуватись українською мовою у своїх службових відносинах. Зі здивованням довідався, що сот. О-в є „чистокровний кацап“, що родом він з оренбурзької губернії і що навчився говорити по українськи уже в Києві. А говорив він зовсім доброю, простою україн-

ською мовою, якої навчився від своїх вояків Українців. Він пояснив мені, що робить це не з якихсь політичних міркувань, а з причини цілком педагогічної натури, бо як колишній народній учитель, він прекрасно, мовляв, розуміє, що кожному людину найлекше й найкраще можна чомусь навчити, коли користується її рідною мовою. Живучи на Україні, він вважав за свій обов'язок вивчити й ту мову, якою говорить її населення. І справді, сот. О-в досягав найкращих результатів, бо його сотня в усіх відношеннях уважалась за найліпшу. Українська стихія давала себе відчувати навіть там, де цього трудно було сподіватись, як показує приклад сотника О-ва. Правда, це були виїмки, цілком об'єктивно доводиться зазначити, що навіть майбутній український міністр тоді ще зовсім не мав на собі ознак будьякого впливу на нього цієї стихії.

Коли кінчився термін нашої практики, приїхала комісія на чолі з начальником дівізії для перевірки наших успіхів. Через те, що це була також і перевірка праці наших інструкторів, то вони були більше, ніж ми, заінтересовані в тому, щоб представити перед генералом усе якнайкраще. Отже зроблено фокус. Зарані умовлено, хто з нас „прапорщиків“ і де мав стояти з таким розрахунком, що коли генерал скаже починати, то наш головний і відповідальний керівник підполковник Б. мав, нібито випадково, покликати наперед уже умовлених осіб

і дати їм виконувати також зарані умовлені функції. Так і сталось. Мене „випадково“ призначено командувати сотнею, а інших чотирох поставлено за „взводних“ старшин. Генералові насамперед подобався мій голос; потім він похвалив взагалі моє орудування сотнею, потім так сам захопився цілою справою, що наказав передати командантові якоїсь іншої сотні, яка вправлялась далше на полі, щоб він прийняв „встрѣчный бой“, а мені наказав вести такий бій. Почалось „сраженіє“. Я, признаюсь, трохи схитрував, і тому втягнув свого „противника“ в таке положення, що мій один „взвод“ обстріляв його з крила. На цьому наш „бій“ кінчився, бо генерал оголосив нас переможцями. Стиснув мені руку дякував і... запропонував залишитись на військовій службі з тим, щоб я скінчив військову школу, а затим ішов до військової академії. Запевняв, що я, як людина з університетською освітою, мігби зробити добру кар'єру, що він помітив у мене військові здібності (яких я в себе ніколи навіть не підозрівав!) та казав, що російська армія потребує освічених старшин. Я подякував за пропозицію й відмовився, покликуючись на те, що мені вже пізно починати військову кар'єру. На це почув невдоволений генеральський голос: „жалъ!.. жалъ!“. Після цього генерал лаяв того сотника, який програв „бій“, а потім, коли генерал відіхав, то сотник напав на мене за те, що я „розбив“ його, ведучи „бій“ незгідно з вимогами статуту, хоч статут якраз вимагав приноровлю-

ватись до місцевих умов, що я зробив. Пізніше ми помирились, добре випили й закусили всі разом в старшинській столівці і я, попрощавшись з „противником“, інструкторами та товаришами „прапорщиками“, поїхав додому, щоб знов одягти на голову свою цивільну „шляпу“ та взяти до рук іншу зброю — ручку й банкову рахівницю. Від цього часу й до мобілізації в липні 1914 р. я все почував себе під Дамоклевим мечем військовости. В кінці 1912 р. один знайомий старшина довірочно, вже як товариш по війську, попередив мене, що їхня артилерійська бригада одержала секретні інструкції мобілізаційного характеру; він радив мені бути готовим до всяких несподіванок, ц.є. готовим до мобілізації, бо військові припускали можливість збройного конфлікту з Австро-Угорщиною. Я згадав, що й ми на весні того року вчилися читати австрійські пляни й мапи.

В літі цього року зробили ми останню спробу відновити чинність колишньої „Спілки“. Хотіли перевести це під фірмою зовнішньо-легальної організації. Для цього мали намір створити якесь культурно-просвітне товариство з тереном діяльності на цілій Україні. Дійсно пощастило перевести затвердження статуту такого товариства під назвою „Общество распространения низшаго, среднаго и высшаго образования въ Киевской, Подольской, Волынской, Черниговской й Полтавской губерніяхъ“. Душею цього підприємства був Л. М. Слуцький, який притягнув до цієї справи і мене. По затвер-

дженням статуту скликано в клубі на Володимирській вулиці установчі збори. Л. М. Слуцький головував, я секретарював. Почали працювати. Притягнули до участі й праці доволі значне число учених і громадських сил. Я працював при проф. київської політехніки Тіхвінському;*) під його кермуванням і з його доручення викладав курс хемії. Влаштували в Києві й на провінції курси, циклі викладів і окремі реферати. Але це все був декорум, за яким крилось інше. Ми старались навязати старі „спільчанські“ звязки з окремими її членами й відновити партійну роботу, користуючись правом легальних зібрань товариства та розїздами лекторів по провінції. Зв'язались з деякими на Чернігівщині, Київщині й Волині. Повстало кілька гуртків. Однак це були лише окремі люди, які між собою лише с'як-так були зв'язані; не були то справжні партійні організації з точно означеними нормами взаємовідносин та зв'язані точною партійною дисципліною; тим більше не були це масові організації. Життя цих невеликих гуртків йшло кволо, праці широкої не провадилось, бо й провадити її було тоді трудно. Громадське життя взагалі було ще тоді сильно придушене; хвиля політичної реакції, яка почалась 1906 р., ще не встигла впасти

*) Трагічна доля спіткала цього видатного вченого хеміка. В 1912 р. я знав його, як соц.-дем. большевицької фракції, а в 1924 р. часописи повідомляли, що большевики застрілили його в Петербурзі за „контр-революцію“.

й гнітила дух цілого громадянства, в тому числі й робітництва та селянства, серед якого малаб вестися робота відновленої „Спілки“. З цих причин наше підприємство великих результатів не дало: легальне товариство вмерло, а нелегальні організації поволі також зникли.

В повітрі „пахло порохом“. По часописах різних політичних напрямків, хоч і скупі, але появлялись інформації й чулись голоси про можливість війни. Для мене це не було тепер питанням теоретичним, але було воно питанням про цілком реальну можливість опинитись у положенні людини, що баянсує між життям і смертю. Не могло бути найменшого сумніву, що вразі вибуху війни ніяка „неблагонадежность“ не врятує мене перед мобілізацією. Передімною ставало питання про необхідність вже тепер подбати на той випадок про свою родину, бо наш банк, як приватна установа, не був би зобов'язаний видавати їй мою платню, коли б мене покликано вразі мобілізації до війська і я в банку фактично не працював би. Та й взагалі моє положення в банку стало дуже непевне, бо через те, що мене все тягали до війська, на мене почали там дивитись, як на „перелетную птицу“. Ці слова одного із моїх начальників проречисто свідчили про те становище, в якому я опинився через те, що змушений був відбувати „службу царскую“. Було цілком очевидним, що мене могли викинути при першій нагоді, особливо коли я позбавився би цінної для мене підтримки з боку нашого управи-

теля, який мав намір лишити свою дотеперішню посаду. Дотогож прийшла ще одна комплікація: до нас приїхало начальство із Петербургу, яке знайомилось зі справами і, між іншим, побажало ближче познайомитись з особистим складом робітників. В анкеті, в якій кожен із нас мав подати відомости про свою особу, стояло також запитання про національність. Написав я, що я української національності і тим викликав невдоволення начальства. У нас майже половина урядовців Поляків і всього лише три Українці: Р. Р. Я-кий, М. І. К-нюк і я. Нікому не здавалось, мабуть, дивним, що Поляки означали себе Поляками, або Росіяни називали себе „русскими“; але з українством справа стояла інакше. Не знаю, яку національну приналежність подавали в своїх анкетних картках Р.Р. Я-кий та М. І. К-нюк; не чув також, щоб у них вийшла якась неприємність на цім ґрунті (Р. Я-кий дотогож і сам у нас був начальством, а М. К-нюк був „на хорошем счету“ у начальства). Для мене з приводу цього вийшла доволі неприємна розмова з петербурзьким начальством, бо сам пан контрольор Б-ким, як оповідали, був членом чорносотенного „Союзу русскаго народа“. Він виразно зазначив у розмові мною, що банк є, мовляв, установою російською, і тому не бажано, щоб у ньому працювали також „нерусские“. Я потім довідався, що ніодному Полякові він цього не говорив. Найкраще, очевидно, поступив наш колега Ф-ель, хрещений Жид, який написав, що належить до одної з паном Б-киним „русской“ національності.

Для мене стало цілком очевидним, що треба скоріше з банку тікати. Помимо всяких інших міркувань я вважав це за неминуче, бо переконався, що банкова атмосфера є для мене цілком чужою і що я до неї ніколи не принорвлюсь. Це переконання ще більше укріпилось, коли я побачив, що в боротьбі за існування чи за краще становище люди готові були підкопуватись один під другого, не спиняючись перед найгіршими засобами для того, щоб повалити свого конкурента-товариша чи пошкодити йому. Доходило навіть до вчинків просто кримінального характеру: напр. невідома чиясь рука вирвала чотири сторінки в одній із бухгалтерських книжок, за цілість якої й правдивість записів у ній відповідальність посередньо падала також й на мене. Зроблено це було якраз підчас перевірки справ у нашому банкові петербурзьким начальством з очевидним наміром підкопатись під усіх тих, що були відповідальні за ведення тієї книжки. Наше було щастя, що контрольор не прийшов на це, бо на кшталт мойому безпосередньому начальникові та, мабуть і мені, довелось би за це понести серйозну кару. Серед людей, спосібних на подібний бандитизм, я рішучо не хотів далі лишатись, бо я зовсім не звик до такого товариства, не вмів з ними поводитись та й не хотів ні звикати до нього, ні принорвлюватись. Рішив пошукувати десь іншу якусь роботу. Отже, коли один із старших службовиків, нібито із почуття доброзичливості до мене, оповів мені

про те, що петербурзьке начальство було дуже невдоволене тим, що я заявив себе Українцем, то я зрозумів цю розмову навченого життєвим досвідом службовика як пораду, або приноровитись таки до понижуючих обставин роботи в банку або йти собі звідти кудись в інше місце. Я вибрав звичайно, останнє, хоч і не було в мене тимчасом якихсь нових проєктів. Почав розглядатись на всі сторони, бажаючи знайти собі такого роду працю, де я мігби мати хоч сяку-таку сатисфакцію в свідомості того, що працюю для добра загалу, а не для матеріяльних вигод ненаситних визискувачів чужої праці й ріжної масти індивідуумів, для яких є соборне ім'я одного із синів старозавітного Ноя. Таку бажану для мене працю мігби я, на мою думку, знайти в якійсь установі міського чи земського самоврядування; якась тінь подібної можливости була нібито в педагогічній діяльності. Отже, знов почались пошукування, засягання інформацій, використання звязків і тому подібна неприємна процедура. Але на всі ці заходи й старання всюди дістав я відмовну відповідь, бо „неблагонадежный“. В періоді отих пошукувань за працею я мав нагоду щераз пересвідчитись в тім, що моя колишня уява про військових людей не зовсім відповідала дійсності. Не говорячи вже про колишнє російське міністерство освіти, де взагалі панував дух поліцейщини, навіть „ліберали“ із земських діячів не хотіли до себе прийняти, боячись „неблагонадежности“. А от такий генерал

В. А. Ж-ков, якому мене рекомендував мій свояк підполковник А. Р. Ш-ер, сам запрошував мене викладати фізику в кадетському корпусі, хоч і знав про те, що я „неблагонадежный“. Мої „вороги“ військові і тут виявили себе більшими лібералами, ніж т. зв. „ліберали“ із земських діячів. Зовсім несподівано довелось мені в той час пізнати й одного ліберального високого урядовця із міністерства фінансів. Був це управитель чернігівської „казенной палаты“ П. І. С-кий*). Зустрівшись десь в кінці 1912 р. з моїм тестем та довідавшись від нього про мене, побажав він зі мною бачитись, бо шукав собі урядовців „не со школьной скамьи, а с практической подготовкой“. Про мою „неблагонадежность“ із розмови з моїм тестем він знав, але цього не лякався й настоював на тому, щоб я переходив до нього, заявляючи, що це буде його річю постаратись про поладження моєї справи з тодішнім чернігівським губернатором Н. Маклаковим. В ролі чиновника я себе не уявляв і їхав до Чернигова більше для того, щоб заспокоїти старого тестя. Але П. І. С-ий так привітно мене зустрів і так щиро мене переконував, що коли він подав мені аркуш паперу і сказав: „Пишите прошение“, то я і написав; це мені було цілком байдуже, бо я знав,

*) За часів влади гетьмана Скоропадського в 1918 р. П. І. С-ий служив при міністерстві хліборобства на посаді головного бухгалтера! Більшого довіря, мабуть, не заслужив!

що з того нічого не буде. Всі були задоволені: управитель, мій тесть і я: кожен, звичайно, з різних причин. Минуло після того кілька місяців безрезультатно і про цю справу забулось.

Дуже хотілось мені працювати в галузі, яка близька до моїх природничих університетських студій. Довідався від університетських товаришів, що російське земельне міністерство (Главное управление землеустройства и земледелия) творить кадр різних фахівців по окремих галузях сільського господарства й промисловости і що приймає природників-універсантів, яким дають різні наукові командировки для удосконалення і т. д. Справа надзвичайно прикладна. Пробую й собі приміститись, але безуспішно... „неблагонадежный“. Моя „чаша терпіння“ стала переповнюватись. Обурювало те, що коли тягали до війська, то тоді на „неблагонадежность“ не звертали уваги, але коли людині доводилось клопотатись про працю, то тут все на перешкоді ставала кваліфікація „неблагонадежный“. Навіть більше того. Щоб одержати старшинську рангу, треба мати від начальства атестацію „благонадежного“. Отже, коли 1911 р. цар мене „произвел“ в першу старшинську рангу — „прапорщика“, то значить він тоді ще уважав мене за „благонадежного“, а губернатори і тепер думають інакше. Це внутрішнє протиріччя навело мене на доволі оригінальну, хоч може і трохи ризиковну думку використати те протиріччя. Я згадав історію з проханням харківського Данилевського

про яку колись читав нам у Криму О. В. З-ий, і рішив зробити щось подібне. Написав два прохання: одно до міністерства внутрішніх справ, а друге до військового міністерства. У першому просив подати відомости про мою політичну характеристику до відома військового міністерства, перед яким я, мовляв, підношу прохання про деградацію мене в рядові солдати. В проханні до військового міністерства просив, щоб воно зібрало про мене інформації в міністерстві внутрішніх справ; вразі, колиб виявилось, що правда не на боці царя, який уважає, очевидно, мене за „благонадежного“, бо зробив прапорщиком, а на боці київського й чернігівського губернаторів, які додержуються противної думки про мене, то я, не входячи в суть самого питання про конфлікт поглядів верховної і підрядної влади, просив піднести перед ким—слід питання про „разжалование меня из офицерскаго чина в рядовые“... Написав і післав. Було це на весні 1913 р. Якось в літі одного вечора прибігла до нас стурбована моя сестра й, не здоровкаючись, ще з порога закричала: „Колю! Тікай! Зараз тікай, бо арештують!“ Хто? Чого? Що? Виявилось, що тількищо у неї був помічник поліцейського пристава, розпитував про мене, де я буваю, що роблю, з ким знаюсь і т. д. Попередив, що вона не сміє про його візиту нікому говорити, бо це тайна, і що вразі розголошення цієї тайни вона буде відповідати. Моя рідня так звикла, що все за мною полювала поліція, що

й тепер сестра не могла собі витолкувати візити поліцейського інакше, як підготовку до арештування. Нікуди я не тікав. Ясно було, що в наслідок мого прохання „пошла писать губернія“. Скоро після того зустрів на вулиці свого родича - тодішнього адютанта дівізійного штабу — сотника В. М-ча*), який відразу заявив, що я їм наробив неприємностей і багато клопотів. Питаю, чим і як? Каже, що з міністерства прийшло до них моє прохання з наказом справу дослідити. Міністерство військове було невдоволене неприємним казусом зі мною; теж і дівізія та полк, бо полк, мовляв, мене добре атестував, дівізія потвердила й „представила к производству“, а тут така халепа! Я порадив не кривити душею й написати те, що вони думають про мене, а сотник М-ч відповів, що вони нічого іншого не можуть зробити, як тільки потвердити те, що писали раніше, бо не можеж, мовляв, начальство само собі наплювати у фізіономію. Минуло ще місяців півтора, аж якось являється до мене поліцейський „околоточный“ і під власноручну мою розписку передає мені „совершенно секретный“ пакет. Розпечатую й читаю: міністерство внутрішніх справ повідомляє мене, що перешкод до мого вступу

*) Як підполковник російської служби В. М-ч після перевороту ще за Центральної Ради перейшов до Української Армії. Полк. Української Армії М-ч був разом з укр. частинами в польській інтернації. Оскільки маю відомости, полк. М-ч трагічно загинув на кордоні совітської України в 1924 р.

на службу в державні чи громадські установи воно не має зі свого боку і що про це подає до відома київському й чернігівському губернаторам. В рядові мене не було деградовано. Не знаю, чим кінчилась справа у Данилевського, але у мене вона кінчилась доволі несподівано. Пікантність її полягає ще й в тім, що поки вона тяглась, за цей час чернігівський губернатор Н. А. Маклаков став міністром внутрішніх справ. Отже поки був губернатором, він був, виходить, іншої думки про мене, ніж тоді, коли став міністром! Як би там не було, але цей казус дуже показний для порядків за царського самодержавного режиму!

Від чернігівського губернатора це розпорядження міністерства, очевидно, автоматично пішло до управителя фінансової палати у відповідь на його давнє запитання про мою „благонадежность“. І ось у вересні місяці 1913 р. я одержую від нього офіційний лист з пропозицією негайно прибути на посаду „чиновника особых поручений“. Це було зовсім для мене несподіване, бо ж уже майже рік минув з того часу, як я розмовляв з управителем П. І. С—им та написав своє прохання. Думав, що це вже справа давно кінчена, а тут призначення. Обставини складались так, що з банку треба було забіратись. Іншого чогось не було. Рішив прийняти посаду, і скоро переїхав із Києва до Чернигова вже найіншого рода „службу царскую“. Чернігів своєю глибокою патріархальністю нагнав на мене сум і роспач. Не міг

я звикнути до його тишини й спокою. За життя у гробі... Були тут давні знайомі, яких знав як з приватно-особистого життя, так і з революційної діяльності, чи то в Р. У .П. чи у „Спілці“. Найчастіше бачився з давнім членом Р. У. П. д-ром В. О. Б—чем. Українців „просвітянського“ типу я здавна уникав, бо не подобалась мені їх легальна поміркованість, і з ними взагалі був мало знайомий. Зайшов раз до І. Л. Шрага з візитою і більше не ходив. Громадського життя в Чернигові не видно було жадного. Рядовий обиватель і урядовець здебільшого пє й грає в карти. Політичні діячі мовчать, та й трудно було легально виступати. Один чорносотенний учитель гімназії виступив якось з філософсько-патріотично-поліцейським рефератом, але йому мало хто опонував, бо приявна була поліція, і тому цей чорносотенний підлиза остався „переможцем“; навіть дехто із „інтелігенції“ підлабузнювався „науково“ до цього учителя, бо він був близький до канцелярії губернатора*). Мій управитель П. І. С—ий заініціював був заложення „Общества любителей природы“; разів два їздили „на екскурсії“, варили „кашу“ і на тому справа кінчилась. Деякі куріози глибоко-провінціального міста ставили іноді просто в трудне становище, а один куріозний факт викликав у мене навіть підозріння, що знов вертаються колишні часи поліцейських

*) Про цього учителя я ще згадаю, коли писатиму про своє військове цензорство в час війни.

переслідувань, бо коло мого приватного помешкання почали вистоювати городові, які пильно приглядались до наших дверей. Виявилось однак, що це була лише „почесна варта“ для мого тестя — повітового „предводителя дворянства“, який жив у нас, коли приїздив до Чернигова. Про своїх нових товаришів по службі я не зумів би як слід оповісти. Це були здебільшого типові „люди 20-го числа“, провінційні урядовці. Треба художнього хисту й пера Гоголя, щоб дати образ їхнього невибагливого життя, мало-змістовної й одноманітної чинности та обмеженого кола їхніх інтересів. Багато з них було стихійними Українцями, навіть не усвідомлюючи, мабуть, собі цієї своєї української стихії; вони навіть порядно не вміли говорити по російськи та, мабуть, їм і дуже рідко доводилось чути правдиву російську мову. Було серед них кілька свідомих Українців „просвітянського“ типу; із них найбільш інтелігентною людиною був М. Р—ко. Почав я був робити успішно кар'єру на новій службі: мене скоро підвищено поза чергою і зразу на два ступні. Але все оточення було таке своєрідне й чуже, що не міг я довго витримати і на початку 1914 р. подався в дімісію.

Яж тепер був уже „благонадежный“. Отже спробував здійснити своє давнє бажання працювати в галузі, близькій до моїх наук. Після поборення деяких труднощів пощастило мені досягти того, що мене причислено до земельного міністерства для спеціалізації по культурі болот і лугівництву. В близкій перспективі ви-

рисовувалось приділення до рижської політехніки для удосконалення, а потім і наукова поїздка до Німеччини, може й Швеції. Нарешті попав я нібито на добру дорогу. При допомозі фахівця в цій справі В. П. Х-ча взявся ретельно за вивчення справи з самого ґрунту. Став основно виучувати фльору чернигівських луків і болот. Назбирав гарний гербарій. Записував місцеві ботанічні назви; думав, що колись може й опублікувати можна буде. Взагалі з головою пірнув у природу й науку і цілком майже забув про існування „сон-города“. З В. П. Х-чем їздили на іспити курсантів селян, що кінчили влаштовані земством курси; одвідували зразкові засіви й селянські луки. Взагалі гарно й цікаво працювалось. Я зовсім забув і про свою „військовість“ і тільки якось бавлючись з дітьми, свою уніформу на жарт надівав на них і на себе. Коло середини липня 1914 р. виїхали ми до ніжинського повіту. Остання наша візитація була в одного селянина, який послухався ради фахівця, відповідно обробив шматок своєї землі, де раніше росли малоцінні рослини, і цей рік перший раз мав на тому клаті прекрасний урожай. Овес з викою виріс в нього тут високий „аж по груди“. Селянин радісний і вдячний урочисто став у вівсі, а В. П. Х-ч його фотографував. Наше турне кінчилось. Я рішив заїхати відвідати родину, яка тоді жила в маєтку батьків моєї жінки, потім до своїх батьків, які жили на селі недалеко від тогож маєтку, а пізніше заїхати ще на 1—2 дні до

Київа, за яким уже дуже затужив. Дуже я звик до свого Київа і все сюди тягло. Тут же стільки пережив, учився, боровся і багато чого. Тут були близькі люди, приятелі, товариші, знайомі. Відвідавши родичів, приїхав до Київа 15 липня (ст. ст.), якраз на свято Володимира, патрона свого університету. Увечері разом зі своїм приятелем, братом жінки Борисом*) пішли до саду Купецького Зібрання на концерт. Прекрасно грав орхестр під орудою Й. Сука. Під впливом музики у мене був гарний, мирний настрій. У перерві між двома частинами концерту побачив, що коло буфету, де стояли столи, виліз на стілець якийсь чоловік і почав щось казати. В саді було багато поліцейських, але вони не бігли й не арештовували того чоловіка. Подумав, що це якийсь чорносотенець із „Союза русскаго народа“ чи „Двуглаваго Орла“ говорить „патревогычну“ промову, і стало гидко. Коло нього нагромадилось багато на-

*) Борис В-ий скінчив київський університет і служив у міністерстві фінансів. Після революції покинув службу і з „маршевою ротою“ приїхав із Росії в розпорядження Центральної Ради. Фізично мало здібний до військової служби, він однак добровільно завжди вступав до армії, коли вимагали обставини. Високо чесна і глибоко ідейна людина. Був у повстанні проти гетьмана. Потім був урядовцем міністерства фінансів У.Н.Р., але на початку 1919 р. знов добровільно, як звичайний козак, з рушницею в руках пішов боронити батьківщину і згинув у боротьбі, невідомо навіть де і коли. Пером земля Тобі, герою і друже!

роду. Чую — говорить він поганою російською мовою. Підхожу ближче й чую: „я член сербской колонії. Австрія объявила Сербії війну. Братья-русские, идите на помощь“. Читає телеграму. Справді проголошено війну. Натовп почав гукати „ура!“.

Музика грала гімн. Другу половину концерту публіка слухала неуважно, нервувалась. По скінченню концерту прийшли ми на помешкання до моєї тещі, де зустрів я другого брата своєї жінки — старшину. Він був хворий і лежав передтим у лікарні. Тепер ще слабий, він лежав на ліжку. Кажу йому на жарт, що він має два револьвери, так доведеться йому, мабуть, один відступити мені, бо в Купецькому Зібранні Серб кликав на допомогу. На це він зовсім серйозно відповідає, що дійсно може мені залишити один револьвер; що мобілізація, без сумніву, буде, бо його навіть ще хворого телеграмою викликано до полку і він другого дня ранком їде до Житомиру*). Це мене мало втішило. Другого дня і я виїхав з Києва до Чернигова. По дорозі бачив, як напроти нас їхали залізницею ешелони кавалерії й артилерії. В потязі серед пасажирів чується тривога, нервозність; ходять різні чутки; гурток Жидів енергійно щось балакає на жаргоні, а цікавим поясняють, що буде війна. В Чернігів приїхав

*) Василя В-кого вбито у першому бою ще в серпні 1914 року.

я перед вечером. Сюди ще, видно, тривога не докотилась, бо зовні все спокійно. Дома мене зустрічає служниця запитанням: „Чи правда, що в Києві уже війна объявлена? Казали люди“. Отже й тут уже знають. Коло 5 год. ранку, 17 липня 1914 р. мене розбудило сильне дзенькання електричного дзвінка. Іду відчиняти двері і бачу фігуру поліцейського надзирателя, який, протягаючи мені запечатаний пакет, урочисто вимовляв: „Извольте расписаться, господин прапорщик, в принятии пакета“. Беру пакет і бачу великими літерами надруковане „по мобилизації“. Так! „Свершилось!“ Розписався й віддав конверту з розпискою на ній. Поліцейський надзиратель віддав честь і, відходячи, сказав: „Да... начинается война!. Извините за беспокойство!“ Яке це „беспокойство“? Воно тільки почалось, а справжнє „беспокойство“ ще в майбутньому! Читаю папір: належить явитись до 23 резервового баталіону в м. Чернигові; для полагодження родинних справ — 3 дні; на інше — 2 дні; гроші одержати у військового начальника. Повідомляю телеграмою родину. Іду до військового начальника і одержую гроші на обмундіровання. Уніформу й частину зброї я мав; треба дещо докупити. Другого дня йду купувати „снаряження“ й інші речі. В магазині зустрічаю двох старшин, які теж купують різні військові речі. Питають, кому я купую; відповідаю, що собі. Питають, хто я такий; називаю свою рангу й прізвище. „Так вы наш адъютант!“ Просять прийти як

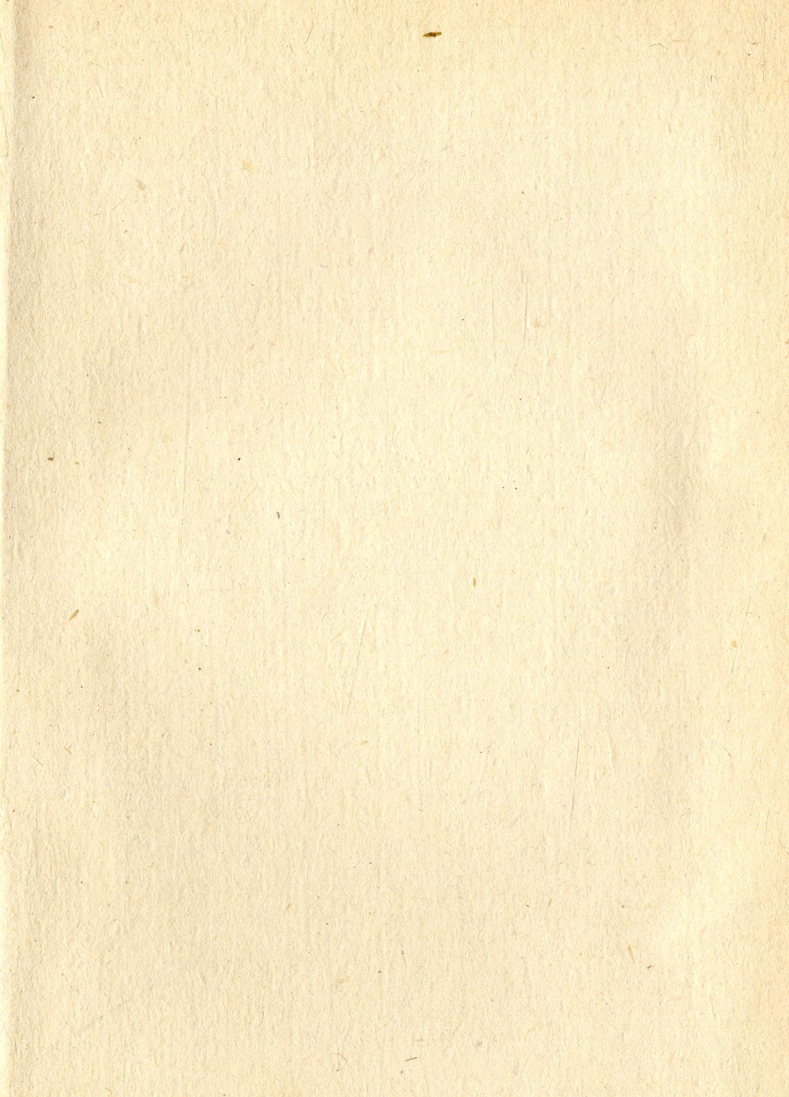
можна скоріше, до переволочинського полку, при якому формується баталіон; кажуть, що роботи дуже багато, всі зайняті, обов'язків ад'ютанта нікому виконувати. Тепер мені більше-менше однаково; два дні раніше, два дні пізніше... Мої надії згинули... Кончено... Кажу їм: „Завтра буду в полку“.

Друхарські помилки.

Ст.	Рядок Згори Знизу	Надруковано :	Мусить бути:
17	12 —	„Рудну“	„Рудку“
17	15 —	„Рудна“	„Рудка“
20	9 —	найтемнішою	найтеплішою
20	— 13	від	біля
21	— 3	патріотизму	„патріотизму“
23	— 4	молодого	молодшого
25	— 15	(Ігор)	(Єгор)
26	4 —	„нікольмогією“	„мікольмогією“
32	— 11	Стальному	Стольному
47	— 13	„приготовошки—	„приготовишки—
52	— 8	В-ний	В — кий
52	— 11	З-кав	З — ков
53	11 —	П-ком	П — кою
57	16 —	ніколи	ніким
61	— 10	слова	слава
75	9 —	Д. П.	В. П.
93	10 —	Петро	Павло
94	-- 3	колегіальній	колегіатській
96	— 13	вільо	вільно
97	1 —	Сѣчекова	Сѣченова
97	2 —	„Происхожденія	„Происхождение
99	— 10	„Гашки“	„Гамки“
103	— 15	дня	для
107	3 —	втика тись	витикатись
114	2 —	Ужа	Ужва
114	11 —	„этаповым	„этапным
114	12 —	взяти	вести
118	14 —	Голо внимвновнником	Головним вин вником
121	— 6	„Глаші“	„Гамці“
132	8 —	„хлестнаго“	„хлесткаго“
137	17 —	Жимянській	Жилянській
140	2 —	Урядо-	уряд —
140	6 —	вещь	ник
140	10	Урядовець	Урядник
142	— 4	торговиця	Торговиця
153	— 13	Переводили	Передали
171	— 12	„Галка“	„Гамка“
177	— 10	заварила	задавила
179	16	явив—	в иявив
181	— 2	помолотії	помольогії
183	10	значив	значено,-
189	11	майже	була майже
190	— 10	накше	Інакше

Бр. 09кон
(1986)

1098

PA 1098^y